

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2012

№ 03

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair hazırlanmış Dövlət Proqramının ümumi müzakirəsi keçirilib 2

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində 3

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

Z.Əsgərli – M.F.Axundzadənin "Hekayəti-xırsı-quldurbasan" pyesinin janrı 5
T.Novruzov – M.Ə.Sabir irsi xaricdə 10
K.Camalov – Mollanəsrəddinçilər ana dili və təlimin ana dilində aparılması haqqında 16
R.Qasimov, Z.İsmayıl – M.S.Ordubadinin tarixi roman yaradıcılığı 24

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

A.Hacıyev – "Azərbaycan dili" fənn kurikulumunun mahiyyəti və təlim prosesində ondan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri 30 ✓
Ş.Aslanova – İKT-nin Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində tətbiqi 36 ✓
S.Həsənova – Morfologiyanın tədrisində əsas nitq hissələrinə aid bəzi problemlə mövzuların öyrədilməsi 43
A.Soltanova – Omonim bağlayıcı və ədatların tədrisinə kömək 47
M.Soltanov – Aşıq yaradıcılığını tədris edərkən 50
İ.Orucova – Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin leksikaya dair bilik və bacarıqlarının inkişafında linqvistik şərhəldən istifadə 53
A.Vəliyeva – Şagirdlərdə təlimə şüurlu münasibətin formalaşdırılması probleminə ənənəvi və müasir yanaşmalar 59
Ə.Tanrıverdi – Şagirdlərə öyrədin: "Kitabi-Dədə Qorqud"da at kultu 65

POLEMİKA

A.Babayev – Milli varlığımız milli dilimizdən asılıdır 69

DİL DƏRSLİKLƏRİ TARİXİNDƏN

S.Zeynal – Sözüün forma və məzmununu dəyişən morfoloji əlamətlərin Azərbaycan dili dərslərində yeri 72

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə 77
Xarici ölkələrdə 78
Yeni nəşrlər 79

Xəbərləri hazırladı *Lalə Əhmədova*.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA
ŞƏRAİTİNDƏ ZAMANIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN
İSTİFADƏSİNƏ VƏ ÖLKƏDƏ DİLÇİLİYİN
İNKİŞAFINA DAİR HAZIRLANMIŞ DÖVLƏT
PROQRAMININ ÜMUMİ MÜZAKİRƏSİ KEÇİRİLİB**

Avqustun 8-9-da Azərbaycan Milli Akademiyasının Rəyasət Heyətində ölkə Prezidentinin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 2012-ci il 23 may tarixli sərəncamının icrasını həyata keçirmək məqsədilə yaradılan işçi qrupunun yekun iclası keçirilmişdir.

İşçi qrupunun rəhbəri AMEA-nın Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, AMEA-nın müxbir üzvü Kamal Abdullayevin sədrliyi ilə keçən iclasda Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun fəaliyyəti, dilçiliyin müasir dövrün aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsi, ölkəmizdə dilçilik araşdırmalarının yaxşılaşdırılması və digər məqsədlərlə nəzərdə tutulmuş Dövlət Proqramının hazırlanmış son variantının ümumi müzakirəsi keçirilmişdir.

İclasda bloklar üzrə ümumiləşdirilmiş layihə hər bənd üzrə ayrılıqda təhlil edilərək tamamlama işlərini yekunlaşdırmaq üçün lazımı mütəxəssislərə təqdim edilmişdir.

Dövlət Proqramı layihəsinin ən son variantı rəy üçün müxtəlif nazirlik, dövlət idarə və təşkilat rəhbərlərinə göndəriləcəkdir.

AzərTAc.

Xronika

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

İyunun 28-də təhsil naziri Misir Mərdanov YUNESKO-nun İnformasiya – kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə ali müşaviri, İsveçrə İnkişaf və Humanitar Yardım üzrə Əməkdaşlıq Təşkilatının sabiq rəhbəri, səfir Valter Fust və İnsan hüquqları müdafiəçisi, vətəndaş cəmiyyətinin dəstəyi üzrə Liviya forumunun rəhbəri Farida Allaqlı ilə görüşmüşdür. Görüşdə ölkəmizin təhsil sistemi haqqında geniş məlumat verən nazir Azərbaycanda müstəqillik əldə edildəndən sonra bu sahə üzrə həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr, aparılan islahatlar barədə danışib. YUNESKO-nun İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə ali müşaviri, İsveçrə İnkişaf və Humanitar Yardım üzrə Əməkdaşlıq Təşkilatının sabiq rəhbəri, səfir Valter Fust İsveçrənin orta məktəblərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi vəziyyəti, bu sahədə əldə olunan uğurlar barədə nazirə məlumat verib. Qonaq, həmçinin İsveçrənin müvafiq istiqamətdəki təcrübəsindən danışib, birgə əməkdaşlığın yaradılması üzrə təkliflərlə çıxış edib. Görüşdə müzakirə olunan məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

İyunun 29-da Təhsil Nazirliyində "Elektron təhsil" III respublika müsabiqəsi qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi keçirilmişdir. Tədbirdə Təhsil Nazirliyinin məsul əməkdaşları, müvafiq şöbələrinin və struktur bölmələrinin rəhbərləri, müsabiqənin təşkilində iştirak edən qurumların, respublikanın müxtəlif regionlarının təhsil ictimaiyyətinin nümayəndələri, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri, müsabiqə qalibləri və kütləvi informasiya vasitələrinin təmsilçiləri iştirak edirdilər. Mərasimdə təhsil naziri Misir Mərdanov çıxış etmiş, qaliblərin adları elan olunmuşdur.

İyulun 7-də Təhsil Nazirliyində Akkreditasiya Şurasının növbəti iclası olmuşdur. İclasda Quba Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Bakı Qida Sənayesi Kolleci, Bakı Neft-Energetika Kolleci və Bakı Sənaye-Pedaqoji Kollecinin akkreditasiyasının nəticələri müzakirə edilmişdir. Akkreditasiya Şurasının iclasında müəyyənləşdirilmiş meyarlar üzrə tələblərə uyğunluğu nəzərə alınaraq qeyd olunan kolleclərin fəaliyyətinin "kafi" qiymətləndirilməsi və bu təhsil ocaqlarının müvafiq ixtisaslarının akkredite olunması barədə qərar qəbul edilmişdir.

İyulun 10-da təhsil naziri Misir Mərdanov Konsolideyted Kontraktors Beynəlxalq Şirkətinin Avrasiya bölməsinin rəhbəri Juan Bulos və şirkətin Azərbaycan nümayəndəliyinin təhlükəsizlik və daxili məsələlər üzrə meneceri Hamlet Süleymanovla görüşmüşdür.

İyulun 13-də Təhsil Nazirliyində tam orta təhsilin təmayüllər üzrə təşkil olunduğu pilot müəssisələrində aparılan eksperimentin nəticələri ilə bağlı tədbir keçirilmişdir. Tədbirdə Təhsil Nazirliyinin məsul işçiləri, şöbə müdirləri, eksperimentin aparıldığı təhsil müəssisələrinin rəhbərləri və başqaları iştirak etmişlər.

Həmin gün Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında 2012-2015-ci illərdə təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair sazişin imzalanması mərasimi olmuşdur. Təhsil Nazirliyində təşkil olunmuş imzalanma mərasimində nazir Misir Mərdanov, təhsil nazirinin müavini Qulu Novruzov, Çin Xalq Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Xun Tsuyun, Azərbaycanın Çin Xalq Respublikasındakı səfiri Lətif Qəndilov iştirak edirdilər.

Həmin gün təhsil naziri Misir Mərdanov İran İslam Respublikasının təhsil və təlim naziri Həmidrza Hacıbəyinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür. Görüşdə İran İslam Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Məhəmmədbağır Bəhrəmi də iştirak edirdi.

Avqustun 24-də təhsil naziri Misir Mərdanov Özbəkistanın Azərbaycanı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Şerzod Fayziyev ilə görüşüb. Azərbaycanla Özbəkistan arasında yüksək səviyyəli ikitərəfli əlaqələrin mövcud olduğunu bildiren Misir Mərdanov təhsil sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətinə toxunub. Nazir mövcud əlaqələrin genişləndirilməsi üçün hərtərəfli imkanların olduğunu vurğulayıb. Özbəkistanın qarşılıqlı münasibətləri daha da inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu söyləyən səfir ölkəsinin Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələr qurmağa xüsusi önəm verdiyini nəzərə çatdırıb. Şerzod Fayziyev Özbəkistanla Azərbaycan arasında elm, təhsil və bir sıra digər sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkib.

Həmin gün təhsil naziri Misir Mərdanov Cənubi Kariyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Li Ci ilə də görüşüb.

Avqustun 31-də Təhsil Nazirliyində 2011-2012-ci dərslərin əsas göstəriciləri və 2012-2013-cü dərslərin ilində qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclas keçirilib. İclasda təhsil naziri Misir Mərdanov ötən dərslərin ilində təhsil sahəsində görülmüş işlərdən söz açıb, növbəti tədris ilinin də uğurlu olacağına inamını ifadə edib. Nazir yeni dərslərin ilində ölkə üzrə 4523 ümumi təhsil müəssisəsində 1304687 nəfər şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 150998 müəllimin məşğul olacağını nəzərə çatdırıb və 130454 şagirdin I sinfə qəbul olunacağını proqnozlaşdırdığını bildirib.

Sentyabrın 7-də təhsil naziri Misir Mərdanov Türkiyənin Anadolu Universitetinin rektoru Davut Aydının rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb. Görüşdə universitetlərarası əməkdaşlığın yaradılması, distant təhsil təcrübəsi və digər məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

10.09.2012.

M.F.AXUNDZADƏNİN "HEKAYƏTİ-XIRSİ-QULDURBASAN" PYESİNİN JANRI

Zaman ƏSGƏRLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

Axundzadəşünaslıqda az öyrənilən məsələlərdən biri yazıçının dramaturgiyasının janr xüsusiyyətləridir. Fəridun bəy Köçərlidən başlamış bu günə qədər belə bir fikir söylənilir ki, Mirzə Fətəli "1850-1855-ci illərdə yazdığı altı böyük komediya ilə Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur". Hətta görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı Axundzadə pyeslərinin daxili təsnifatını da verərək, onların bir qismini "məişət və vəziyyət komediyaları", ikinci qismini "xarakterlər komediyası" hesab edir. Dərhal bu fikri də nəzərə çatdırırıq ki, "Hər iki qrupa ayrılan əsərlər öz tipləri etibarlı ilə saf komediyalar deyildir. Axundov öz dramaturji yaradıcılığı ilə janrlar arasındakı kəskin həddləri, bu sahədəki çərçivəni müəyyən dərəcədə qırılmışdır". Tədqiqatçının "Axundov öz dramaturji yaradıcılığı ilə janrlar arasındakı kəskin həddləri qırılmışdır" fikri həqiqət olsa da, onun pyeslərinin hamısının "saf komediya" olmaması barədə hökmü mübahisəlidir. Sonrakı araşdırmalarda, xüsusilə, mərhum tədqiqatçı B.Məmmədşadın məqalələrində M.F.Axundzadə pyeslərinin janr xüsusiyyətlərindən danışılarsa da, onların bəzilərinin komediya deyil, dram olması söylənsə də, bu əsərlər janr baxımından təhlilə cəlb edilməmişdir; XIX-XX əsrlərdə olduğu kimi yenə də Mirzə Fətəlinin pyesləri komediya hesab olunur. Hətta çoxcildli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"-nin son nəşrində də bu əsərlərin janrı barədə ətraflı söhbət açılmadan, onlar ənənəvi şəkildə komediya adlandırılır. Halbuki "Təmsilat"a daxil olan pyeslər janrmüəyyənedici əlamətlər baxımından bir-birindən asanlıqla fərqlənir. Bədii-dramaturji konfliktin tipinə, qəhrəmanın xarakterinə, süjetin inkişafına, münasibətlərin həllinə, nəhayət, dil və üslub xüsusiyyətlərinə görə, məsələn, "Molla İbrahimxəlil kimyəgər" "Hekayəti-xirsi-quldurbasan", yaxud "Hacı Qara" ilə "Mürəfiə vəkilləri" pyesləri janr tipologiyası baxımından vahid cərgədə dayana bilmir. "Kimyəgər" və "Hacı Qara", "Müsyö Jordan" və "Sərgüzaştı-vəzir-xani-Lənkəran" pyeslərində bəzi dram elementləri olsa da bu əsərlərdə komik pafos aparıcıdır. Molla İbrahimxəlil və Hacı Qara, Mirzə Həbib, Xan və Dərviş Məstəli şah komik surətlərdir. Onların fəaliyyəti güllüslə yoxdur. Bu əsərlərin süjeti əvvəldən axıra qədər komizmə xidmət edir. "Hekayəti-xirsi-quldurbasan" pyesində isə belə deyil; bu əsərdə komik moment olsa da (Tarverdi ilə Fokun qarşılaşdığı epizod), süjetin ekspozisiyası, inkişafı və finalı ciddi dram üslubundadır. Bu əsərin bədii-dramaturji konfliktindən söz açan alimlər onun Bayramla Tarverdi arasındakı ziddiyyətdə təzahür etdiyini bildirmişlər: "Komediyanın dramatik konflikti

Bayram ilə Tarverdi arasında gedir". Yaxud: "Komediyanın konflikti, əsasən bir xətt ilə inkişaf etdirilir, kəşib Bayramla arxalı Tarverdi ətrafında cərəyan edir" (F.Qasımsadə). N.Məmmədov bu əsərin bədii konfliktini dəqiqləşdirməyə çalışsa da, mahiyyətcə səslərinin fikirlərini təkrar edir: "Əsərdə bir-birinin rəqibi olan Bayramla Tarverdi arasındakı münasibətlər də kəşiblə dövlətli arasındakı konflikt kimi yox, əsasən, mərd, qoçaq, ağıllı Bayramla qorxaq, aciz, küt Tarverdi arasındakı münasibəti kimi işlənilmiş və həll olunmuşdur".

Konfliktin bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi onun tərəflərini düzgün göstərə bilmədiyi kimi, surətləri də əhatəli və olduğu kimi səciyyələndirməyə mane olur. Əvvəlcə əsərin süjetində Tarverdinin fəaliyyəti çox zəifdir. Onun adı pyesin ilk epizodunda çəkilsə də, özü çox gec görünür. Bayramı onu "ömründə bir sərəçə vurmayan, quzu oğurlamayan" "tat", "təcik", "maymaq" adlandırır. Bu halda əsərdə təsvir edilən hadisələr komik konfliktin predmeti ola bilmir və surətlərin xarakteri, onların ictimai durumu səhv izah edilir; Bayram "kəşib", "yoxsul", lakin qoçaq, bacarıqlı bir gənc, Tarverdi isə birtərəfli şəkildə "gülünc, nifrətə layiq", yaxud "mənsi planda işlənilmiş" hünərsiz bir adam kimi təqdim olunur. Halbuki Bayram heç də kəşib, yoxsul adam deyil. Ona göstərəcəkləri kömək müqabilində Zalxaya "bir yanı buzovlu inək", Namaza isə özünün "əlli qızıla" satmadığı "kürd atını" bağışlayacağını vəd edir. Tarverdinin də replikalarında ağıllı sözlər yox deyil.

Bizcə, pyesin dramatik konfliktini yazıçının ictimai həyatda görmək istədikləri ilə gördükləri, yaxud mövcud ictimai mühitlə müəllifin ideyası arasında olan kəskin ziddiyyət təşkil edir. Onun görmək istədikləri arzuları və idealları, gördükləri, həyatda baş verənlər, yaxud pyesdə təsvir edilənlərdir. Ədib gördüklərinin hamısına eyni dərəcədə demokratik mövqedən və tənqidi yanaşır. Əsərdəki surətlərin heç birinə tendensiyalı-subyektiv münasibət yoxdur. M.F.Axundzadə onların hamısını eyni səmimiyyətlə təqdim edir. Elə buna görə pyesdəki personajların hər biri öz təbii xüsusiyyətləri: həm əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, həm də nöqsanları ilə görünür və yadda qalırlar.

Əsərin baş qəhrəmanı Bayramdır. Süjetin bütün inkişafı onun fəaliyyəti üzərində qurulmuşdur. Yazıçı Bayramı ağıllı və qoçaq, "vuran-yıxan" bir gənc kimi təsvir edir. O, Pərzadı qızın bir məhəbbətlə, dəlicəsinə sevir. Lakin Pərzadı qızın razılığı olmadan başqasına nişanlamışlar. Yaxın zamanlarda toy olacaq. Buna görə Bayramın səbrli, qərarı əldən getmiş, çətin vəziyyətə düşmüşdür. Gah sevgilisini götürüb qaçmaq, gah rəqibini – Tarverdinə öldürmək istəyir. Lakin bu tədbirlərin heç biri Pərzadın ürəyindən deyil. Buna görə Bayram Tarverdiyə kələk qurub, onu obadan uzaqlaşdırmaqla maneəni aradan götürmək istəyir. Yazıçı Bayramı müxtəlif situasiyalardan keçirir. O, sevgilisi ilə görüşəndən və Zalxanı təlimatlandıraraq yola saldıqdan sonra çox darıxdığı üçün meşəyə ova gedir və Tarverdinin harayını eşidib Fokun arabasının soyulduğu yərə gəlir. Ayını yaralayaraq Tarverdinə xilas edir. Bu zaman hadisə yerinə gələn Divanbəyi onu müqəssir bilib həbs edir. Bayram təzədən sınaq – təhlükə qarşısında qalır və bu dəfə də onu mərdliyi, doğru danışmağı xilas edir. Bayram günahlarını boynuna alır

və buna görə Divanbəyinin rəğbətini qazanır. Bayram bütün vəziyyətlərdə qoçaq, cəsarətli, səf üzlü, sevgisi yolunda fədakar, vəfalı, sədaqətli bir gənc kimi təsvir olunur. Lakin M.F.Axundzadə Bayramı ideallaşdırmır. Tədqiqatçılar doğru deyir ki, Mirzə Fətəli "Bayram obrazını birtərəfli qələmə almamış, onun simasında dövrün bir sıra mühüm ictimai eyniblərini – oğurluq və quldurluq kimi pis adətləri tənqid etmişdir" (N.Məmmədov). "Həmişə həyat həqiqətinə sadiq qalan yazıçı Bayramın xarakterində olan qüsurları da gizlətmir, onu öz zamanının övladı kimi, necə var, elə də qələmə alır, oxucuya bir tərəfdən mərd, igid, dayanatlı, eşqində, əhd-peymanında sədaqətli, səf qəlblə bir gənc, digər tərəfdən qaçaqçılıqda, yol kəsməkdə ad çıxarmış bir adam kimi təqdim edir" (X.Əlimirzəyev).

Bayram qoçaq oğlandır, lakin onun qoçaqlığı, hünəri vurub-yıxmaq, yol kəsmək, oğurluq və quldurluq etmək kimi antihumanist hərəkətlərdən ibarətdir.

Pyesin konfliktində Bayram dramaturqun idealına əks cəbhədə dayanır. Yazıçı üçün onun qoçaqlığı, igidliyi yox, səmimi məhəbbəti önəmlidir. Ədib Bayramın atıb-vurmağını tənqid, sevgisini, bu sevgi uğrunda fəaliyyətini təqdir edir və əsərin finali maarifçi ədibin idealına uyğun tamamlanır. Bayram təqsirini mərdliklə etiraf etdiyi üçün Divanbəyi onun günahından keçir və özünə yasavul edir. Bununla da Bayram həm daxili-mənəvi aləmi, həm də cəmiyyətdə mövqeyinə görə yazıçının görmək istədiyi adama çevrilir.

Əsərdə Tarverdi surəti xaraktercə Bayramın əksi kimi verilir. Bayram nə qədər ağıllı və qoçaqdırsa, Tarverdi o qədər kütbeyin, qorxaq və maymaqdır. Doğrudur, dramda onun bir sıra fikirləri ağıllı səslənir. Zalxa ondan "Heç oğurluğa gedibsənmi?" - deyə soruşduqda deyir: "Xeyr, oğurluğa getdiyim yoxdur. Nədən ötrü oğurluğa gedəcəyəm? Özümün dövlətim malım azdırımı?". Başqa bir epizodda quldurluğa çıxmış yoldaşlarının tufəng atmasına mane olmaq istəyir: "Mən köməksiz fəqir-fuqəranın üstünə tökülə bilməzəm! Mən belə günah işə qoşulmayacağam! Adamda rəhm, mürüvvət yaxşı şeydir". Ancaq diqqətlə fikir verdikdə məlum olur ki, Tarverdinin rəhmətliyi, mürvətli görünməsi onun humanizminin yox, qorxaqlığının, bacarıqsızlığının əlamətidir. Buna görə M.F.Axundzadə onu əvvəldən axıra qədər gülünc vəziyyətdə təsvir edir. Tarverdi Zalxanın yalan və yağlı sözlərinə aldanıb quldurluğa gedir və orada daha gülünc vəziyyətə düşür; əvvəl yoldaşlarından ayrılıb geri qayıtmaq, qaçmaq istəyir, amma yoldaşlarının hədələrini görəndə çəkinir. Fokun arabasındakı sandıqların yekəliyini görəndə sevinir, onların içində taffa, tirmə şal, padşahlıq pulu olduğunu güman edir. Dərhal da Namazın arxasıya deyir ki, bu malların yarısını ondan istəyəcək. Sonra meymun onunla əylənir, ayı üzünü çirir, yərə yıxır, boğmağa başlayır. Bu epizodlarda Tarverdinin əzəyliyi və qorxaqlığı daha görümlü olur. Onun Fokla qarşılaşdığı səhnə isə surətin daxili mahiyyətini göstərmək baxımından əsərin zirvəsi sayıla bilər. Vodevil üslubunun aydın duyulduğu bu epizodda qorxaq özündən qorxağa rast gəlir və dramaturq onların ikisinin də psixoloji durumunu, keçirdikləri qorxu hisslərini böyük sənətkarlıqla əyanlaşdırır. Bu epizodda Tarverdinin qorxudan

yararmış tıfəhmliyi də görünür! O, Fokun qorxdığını görəndə tez özünü ona quidur kimi təqdim edir və kolluqda iki yüz yoldası olduğu barədə yalan söyləməklə Foku daha da qorxudur. Fok qorxub qaçandan sonra isə hərəkətindən razı qalıb lovğalanır. "Di gör, sevgilinin axırı belə olar! Heç fikrimdən keçərdi ki, quidur olacağam, yol kəsəcəyəm, aləmə zəlzələ, vəlvələ salacağam? Pərvərdigara, sevgi nə yaman olummuş?". Bayram kimi Tarverdi də yazığının idealına zidd surətdir. M.F.Axundzadə Bayramın qoçaqlığını, Tarverdinin qorxaqlığını, əzəvaylığını təhqiq edir. Lakin ədib onları ayrı-ayrı baxış bucağından qiymətləndirir. Bayram ciddi dramik, Tarverdi komik planda təqdim olunur. Əsərin sonunda Bayram yazığının ideallarına uyğun bir cəbhəyə gəlir, Tarverdi isə hələ də köhnə qayda ilə yaşamaqda davamı edir. Lakin M.F.Axundzadə ayrılıqda nə Bayramı, nə də Tarverdinə günahlandırır, onların heç birini o birinə nümunə göstərmir. Yazıçıya görə Bayramı da, Tarverdinə də, başqa gəncləri də quldurluğa, yol kəsənlərə sövq edən bir böyük günahkar vardır: ictimai mədəni gerilik və həmin geriliyin formalaşdırdığı mühit! O mühit ki, quldurluq, oğurluq etməyənləri adam yerinə qoymur. Əsərin bir yerində Zəlxə deyir: "Vallah, əgər Tarverdi mənim sözlərimdən quldurluğa getsə, biçarənin heç təqsiri yoxdur. O neyləsin ki, bu viran olmuş ölkənin qızları quldurluq, oğurluq bacarmayanı sevmirlər". Həyatda və məişətdə köhnə qaydaların, mədəni geriliyin düşməni olan M.F.Axundzadə «Hekayəti-xırs quldurbasan» dramında qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxaraq, ictimai bərabərlik, azad, qarşılıqlı məhəbbət ideyalarını müdafiə edir. Əsərin qəhrəmanı Bayram Pərzadın zorla Tarverdiyə verilməsinə razı ola bilmir. Pərzad isə öz hüquqsuzluğundan acı-acı şikayətlənərək deyir: «Nə eləyim, əlimdən nə gəlir? Atam ölübdür, bir anam ilə qalmışam əmimin ixtiyarında; qardaşım yox, bir köməyim yox».

Pərzad Bayramı ürəkdən sevir, lakin qızın əmisi və qayyumu Məşədi Qurban onu oğlu Tarverdiyə almaq istəyir. Pərzadı ərə verərkən qızın rəyini soruşurlar. O, Bayramı sevdiyi halda, Tarverdiyə nişanlayırlar. Bayram cəmiyyətdə qızların hüquqsuzluğuna işarə edərək Zəlxəyə deyir: "Qız uşağının əlindən nə gələcək? Onun xahişinə kim baxacaq? Əvvəldən bir az ah-uf elər, sonra çarəsi kəsilər, tən qəzaya verər..."

Pərzad M.F.Axundzadənin sevərək yaratdığı surətdir. Hüquqsuzluq baxımından o, orta əsrlər Leylisini xatırlatsa da, xaraktercə yeni insandır; diribaş, cəsarətli və ağıllıdır, düşdüyü vəziyyəti qiymətləndirə bilər. Gizlicə Bayramla görüşür, dərdləşir, sevgisini etiraf edir. Bayram qızın ona qoşulub-qaçmağını təklif edəndə deyir: "Eh, o boş işdir! Əmim dövlətli, zorlu kişidir. Bu yaxında heç vaxt məni sənin əlində qoymaz. Başına yüz min qalmaqla açar, üstünə təqsir yıxar, divana salar, nə bilim nə elər..."

Pyesin sonunda o, qorxub-çəkinmədən cəsarətlə Bayramın görüşünə gəlir. Divanbəyinin hüsurunda Tarverdinə deyil, Bayramı sevdiyini bildirir. Divanbəyi onların bir-birinə qovuşması üçün şərait yaradır və sevgililər qovuşurlar. Əsəri bu şəkildə tamamlamaqla M.F.Axundzadə mənəvi əsarətə, qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxmış, yeni ailə münasibətləri,

qarşılıqlı sevgi əsasında evlənmək, qadın şəxsiyyətinə hörmət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ etmişdir.

Pyesdə Divanbəyi surəti müsbət planda təsvir olunmuşdur. Pərzadla Bayramın qovuşması Divanbəyinin ədaləti və mərhəməti sayəsində baş tutur. O, Pərzadın Bayramı istədiyini biləndə Tarverdinin atasına deyir: "Məşədi Qurban, əl çək bu qızdan, qoy getsin Bayrama! Görünür ki, qoçaq oğlandır. Mən də onu özümə yasovul edəram, sizin də vecinizə gələr". Bu sözlərdən sonra Məşədi Qurban Pərzadı Tarverdiyə almaq fikrindən çəkinir. Divanbəyi əhaliyə müraciətlə deyir: "Ey camaat, sizdən ötrü indi ibrət olsun! Daxi vaxtdır inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz! Sizə eybdir yaman işlərə qoşulmaq. Bəsdir oğurluğa, tülkülüyə həris olmaq! Heç bilirsinizmi ki, rus dövləti sizə nə yaxşılıqlar edir və sizi nə bələlərdən saxlayır? Lazımdır ki, böyüyünüzü tanıyıb həmişə əmrinə itaət edirsiniz".

Son cümlədəki fikir Divanbəyinin ədalətli hərəkətinin həqiqi mahiyyətini duymağa imkan verir. Həmin sözlərdə aydın görünən itaətkarlığa çağırış pafosu vardır. Şübhəsiz, belə çağırış maarifçi ədibin azadlıq və demokratiya ideallarına ziddir. M.F.Axundzadə gətiriyə, cəhəllə nifrət edir, Tarverdinin qorxaqlığına, əfəlliyinə gülür, quldurluqla, yolkəsənliklə öyünməyi pisləyir, keçmişin lazımsız irsi olan bu adətlərə qarşı çıxır. O, başqa xalqın həyatına nəbələd Divanbəyinin məhdudluğuna, cəhəllətinə ikrahla baxır. Bu əsərin mahiyyəti, M.Rəfilinin doğru qeyd etdiyi kimi, səyyar heyvanxana ilə bağlı sərgüzəştdə deyil, belə bir həqiqətin ifadəsindədir ki, daha köhnəmiş ata-baba qaydası ilə yaşamaq olmaz, həyat dəyişməlidir, insanların yeni görüşləri, yeni münasibətləri qələbə çalmalıdır. "Orta əsrlər dünyasının kabusları isə vəhşi qaydaları ilə birlikdə yox olmalıdır".

"Hekayəti-xırs quldurbasan" yığcam əsərdir. Üç məclisdən ibarət olan bu drama hadisələr bir xətt üzrə inkişaf edir. Əsas fəaliyyət prosesi Bayramın öz sevgilisinə qovuşmaq üçün gördüyü tədbir ətrafında cəmləşir. Gənc qəhrəmanın daxili-mənəvi dünyası, xarakteri həmin tədbirlə əlaqədar açılıb aşkar olur. Bayram bütün hərəkətlərində açıqürəkli, alicənab, mərd, namuslu bir gənc kimi göstərilir. O, Tarverdinə aradan götürmək üçün müəyyən kələk düzəltməyə, rəqibinin tutulduğunu görəndə həqiqəti açıb söyləyir və Tarverdinə xilas etmək üçün öz günahını boynuna alır. Əsərdə təsvir olunan hadisələr «Şəmsəddin mahalında», saf təbiətin qoynunda, «açıq havada», «böyük palıd ağacının dibində», «Tavus dərəsində», yaxud obada, alaçıqın içində cərəyan edir. Bu cür bədii məkan dramda lirizmi qüvvələndirməklə bərabər, həm də oxucuda köhnə adətlərə etiraz hissləri, daxili saflıq, əxlaqi təmizlik və mənəvi gözəllik duyğuları oyadır.

Pyesin finalı da komik deyil, dramikdir. Həm Bayram, həm də Pərzad çətin sınaqlar qarşısında qalıb, həyəcan keçirsələr də, sonda hadisələr onların xeyrinə dəyişir və gənclər öz istəklərinə çatırlar. Süjetin bu cür xoşbəxt sonluqla tamamlanması dram janrının əlamətidir; əsərdə dram pafosunun aparıcı olduğunu bir daha təsdiq edir. Bütün bunlar göstərir ki, M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dram janrının da banisidir.

M.Ə.SABİR İRSİ XARİCDƏ

Tarlan NOVRUZOV,
Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Mirzə Ələkbər Sabir irsinin şöhrəti hələ sağlığında "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq qonşu ölkələrə yayılmış, əsərləri tərcümə olunub mətbuatda dərc edilmişdir. Sonrakı vaxtlarda onun əsərlərinin sovet dövrü mətbuatında və ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi və dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunması, yubileylərinin keçirilməsi bu dahi milli şairin daha geniş miqyasda şöhrət tapmasına xüsusi şərait yaratmışdır. İstər bütün XX əsr boyu, istərsə də müasir dövrimizdə Sabir irsinə maraq intensiv olaraq artmış, onun zəngin və dərin idraki əhəmiyyətli irsi dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bunun başlıca səbəbi, hər şeydən əvvəl, Sabir irsinin milli və bəşəri məzmunu, yüksək bədiiyyəti, ümumdünya estetik əhəmiyyətə malik olmasıdır... Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görədir ki, Sabir ümumbəşər ədəbiyyatın üfüqlərində fəxri yerlərdən birini tutur, haqlı olaraq onun adı dünya ədəbiyyatının Ezop, Martsial, Yuvenal, Rable, Servantes, Heyne, Beranje, Nekrasov, Şedrin kimi görkəmli sənət korifeylərinin adları ilə bir sırada çəkilir.

Bu gün biz xaricdən gələn əsərlərdən, əlimizə keçən materiallardan öyrənirik ki, Sabir Türkiyə, İran, Tatarstan, Özbəkistan, Rusiya, Polşa, Almaniya, Fransa, uzaq Amerika və başqa şərq və qərb ölkələrində sülh və əminamənlik uğrunda, insan səadəti uğrunda mübarizə edənlərin ön sırasında dayanıb öz fəlsəfi satıraları ilə mürtəcə qüvvələrə zərbə endirir, bəşəriyyəti müharibəyə doğru sürükləyən caniləri amansızcasına tənqid və ifşa edir. Şair belə bir dahi olduğu üçün nə milli məhdudiyyət, nə də coğrafi sərhəd tanıyır. Dünya ədəbiyyatının gözəl bilicilərindən olan professor Əkbər Ağayev belə bir fikrində tam haqlıdır ki, "Yaxın, Orta və Uzaq Şərq ölkələrində zəngin ədəbiyyat tarixinə malik olan xalqların dünya şöhrəti qazanmış sənətkarlarını gözümüz önünə gətirsək, Sabir onların cərgəsində yəni öz yüksək və əvəzolunmaz mövqeyində dayanır. Qərbi Avropa ölkələrinin qədim zamanlarından başlayaraq XX əsrə qədərki zəngin ədəbiyyatlarına nəzər salsaq, yəni haqqımız var deyək ki, Sabir kimi qüdrətli sənətkarlar Avropada olmuşdur, lakin onların da cərgəsində bizim Sabirimizin poetik dühası öz parıltısı ilə seçilir". Məhz elə bunun nəticəsidir ki, son illərdə Sabir xarici ölkələrdə dəfələrlə nəşr olunmuş, haqqında maraqlı və dəyərli işlər yazılmışdır.

Sabir irsinə maraq sönmür, əksinə, daha geniş vüsət alır. Xüsusən XX əsrin son rübündə, eləcə də XXI əsrin əvvəllərində istər şərq ölkələrində, istərsə də Avropa və Amerikada Sabir irsinə maraq artmış, onun əsərləri ya qismən, ya da bütöv şəkildə nəşr olunmuş, bu əsərlər haqqında tədqiqatlar və şərhlər yazılmışdır.

Öncə Sabir yaradıcılığımıza marağın bu gün də çox yüksək olduğu İran və Türkiyəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onu da demək yerinə düşər ki, "Hophopnoma" 1980-1981-ci illərdə Tehranda iki dəfə nəşr olunmuşdur. Təbii ki, bu işdə İran inqilabının (1979) müəyyən təsiri və faydalı nəticələri olmuşdur. Sabir və "Molla Nəsrəddin" haqqında 1980-ci illərdən nəşrə başlayan "Varlıq" jurnalında xeyli məqalə və yazı dərc olunmuşdur. Hətta əsərləri haqqında yazılmış rəylər İranda Azərbaycandilli mətbuatda çap edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə Sultan Əbdülhəmid rejimini tənqid edən "Molla Nəsrəddin" əvvəlcə siyasi təzyiqlərlə üzləşsə də 1920-ci illərdən sonra yetərincə qiymətləndirilmiş, ədəbi-tənqidi fikrin diqqət mərkəzinə çıxmışdı. XX əsrin sonunda Sabirin "Hophopnoma"si tədqiqatçı A.Məcid Doğrunun ön sözü və redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur (1975). Türkiyədə Azərbaycan mühacir tədqiqatçıları ilə yanaşı türk alimlərinin özləri də M.Ə.Sabir irsinə yüksək qiymətləndirmiş, N.Hikmət, Ə.Nesin və başqa şair və yazıçılar Sabirə böyük ehtiramla yanaşmışlar. Son illərdə türk tədqiqatçıları Azərbaycan mühacir irsinin və XX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu tədqiqatçılardan Əli Yavuz Akpınarı, İrfan Ünvar Nəsrəddinoğlunu və başqalarını xüsusi qeyd etmək olar.

M.Ə.Sabir Qərb ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında da təsir buraxmışdır. Fransa ədəbiyyatşünaslarından A.Benniçsen, ingilis alimlərindən Eduard Braun, ABŞ alimlərindən A.Kazımzadə, T.Svyatixovski və başqaları "Molla Nəsrəddin" in fəaliyyətindən bəhs edərkən M.Ə.Sabirin yaradıcılığına da toxunmuşlar. ABŞ-da Sabir "Hophopnoma"sinin nəşri İranda sağlıq rejiminin süqutu ərafəsinə təsadüf etmişdi. Amerikanın İllinoys ştatının Bellevilla şəhərində İran azadxahlar təşkilatı tərəfindən nəşr olunmuş bu kitab Şəttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani mübarizələrinin davamçısı, şah zindanında həlak olmuş mücahid Məhəmməd Həniif Nəjada həsr edilmişdir. Kitabın müqəddiməsində deyilir: "Həkim təbəqələr Sabirin İranda sevilə-sevilə oxunmasından təşvişə düşərək Azərbaycan dövlətini, Azərbaycan ədəbiyyatını tamamilə aradan qaldırmaq üçün böyük say göstərirlər. Çalışrlar ki, azərbaycanlıları öz dillərində oxumaqdan, yazmaqdan bütövlükdə məhrum etsinlər və beləliklə, Azərbaycan xalqını zehni inkişafda ləngitsinlər". (Sitat görkəmli sabirşünas A.Zamanovun "Hophopnoma" Amerikada" məqaləsindən götürülüb).

Xaricdə Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği və tədqiqi obyektiv və qanunauyğun bir prosesdir. Bu baxımdan həm yerli alimlərin, həm də azərbaycanlı mühacirlərin əməyi danılmazdır. Almaniya doktor Nurəddin Qərvəvi və İsmayıl Mitaqın, Böyük Britaniyada Turxan Gənceyi və Qulam Hüseyn Təbrizinin, ABŞ-da doktor Həsən Cavadinin və başqalarının bu sahədə gördüyü işlər mühüm önəm daşıyır və XX əsr Azərbaycan ədəbi fikrinin təbliği sahəsində böyük rola malikdir.

Burada "Hophopnoma"nin bəzi nəşrlərini nəzərdən keçirməyi də lazım bilir. Məsələn, bu nəşrlərdən biri 1999-cu ildə Berlində "Ute Mitaq" nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. 184 səhifəlik kitabın az bir qismi alman

dilində, əksəriyyəti Azərbaycan dilindədir. Kitabda İsmayıl Mitaq tərcüməçi redaktor və nəşir kimi qeyd olunmuşdur. Burada M.Ə.Sabirin qırx altı şeirinin alman dilinə tərcüməsi verilmişdir. Şeirlər arasında "Nə işim var?", "A. Şirvanlılar", "Satıram", "Qorxuram", "Cocuq", "Tək səbir", "Dilənci", "İki yoldaş" (məşhur "Bejnəmiləl" şeiri), "Cığırım" ("Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi". -T.N.), "Nədəmət və şikayət" və başqa məşhur satiralar vardır. Kitabın alman redaksiyasına Doktor Marqaret Vuef, Ute Mitaq, Azərbaycan redaksiyasına Kübra Dıraşan, Qönçə Rəcəb qızı, İbrahim Dünyamin Sorxabi, cənab İsmayıl Mitaq, ərəb redaksiyasına yenə də İsmayıl Mitaq daxilidilər. Kitabın içindəkilər "Giriş sözü", "Tarixə ötrü baxış", "Şairin həyatından məqamlar" kimi bölmələrdən ibarətdir. Nəşriyyatın haqqında belə bir qeyd verilir ki, "Ute Mitaq" nəşriyyatı hər iki xalqın (Azərbaycan və alman xalqlarının) rifahı naminə kommersiya məqsədləri güdmədən fəaliyyət göstərir. Məqsədi alman və Azərbaycan dillərində ikidilli kitabları oxuculara çatdırmaqdır.

Topluda qeyd olunur ki, Cənubi Azərbaycan İranın on bir əyalətini birləşdirən inzibati ərazidir. Əlbəttə, bu fikrə bir az başqa cür yanaşmaq lazımdır. Biz bilirik ki, azərbaycanlılar yalnız İranın Azərbaycan ostanlıqlarında deyil, Tehran şəhərində və digər vilayətlərində də yaşayırlar.

Kitabda giriş sözünün müəllifi Səhənd Rafael Mitaqdır. Girişdə Sabirin Qərbdə az tanındığından təəssüf hissi ilə söz açılır və bunun iki səbəbi göstərilir. Səbəblərin birincisi Avropa ölkələrində çox az adamın Azərbaycan dili, tarixi və mədəniyyəti ilə geniş tanış olması, ikincisi isə şairin Avropanın kitab bazarında yetərinə tanılmaması ilə bağlıdır. Müəllif əminliklə bildirir ki, Sabirin şeirləri öz orijinallığı, dil sadəliyi, satirasının məzmunu ilə misilsizdir. Oxuculara müraciətlə deyilir ki, bu kitab onların xoşuna gələcək və oxucular tərcümə müəlliflərini və nəşriyyat kollektivini bundan sonra da yeni kitablar nəşr etməyə ruhlandıracaq. Kitabın Azərbaycan bölümündə bir neçə məqalə, bildiriş, elanlar, qaynaqlar siyahısı və s. yerləşdirilmişdir. Bildirişdə Berlində Azərbaycan televiziya və radio verilişlərinin vaxtı və saatları qeyd edilmişdir. Burada həm də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların həmrəyliyinin vacibliyi göstərilir.

"Tanışlıq" bölümündə Berlindəki Azərbaycan icmasının buraxdığı kitabların icmalı verilmişdir.

"Qaynaqlar" bölməsində Bakıda və İranda Sabir haqqında buraxılmış kitabların bir qisminin adları qeyd olunmuşdur.

Kitabın Azərbaycan bölümündə professor, doktor Cavad Heyət "Bir söz" adlı məqaləsi, Berlindəki Ute Mitaq adına kitab evinin nümayəndəsi Səhənd Rafael Mitaqın "Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabir" adlı yazısı, yayım evi, onun ünvanı, Sabir kitabının nəşri haqqında elan, mündəricat və s. verilmişdir.

Yeri düşmüşkən burada onu da deyək ki, alman dilində Sabirin bəzi şeirlərinin adı qismən fərqli şəkildə verilmişdir. Məsələn, "Səltarxana" - "Milli qəhrəman Səttərخان Həsənoğluna", "Bakı pəhləvanlarına", "Bakı qəhrəmanlarına", "Nə işim var", - "Mənə dəxli yoxdur" - "A şirvanlılar" "Şirvan şəhərinin sakinləri" kimi verilmişdir. Ümumiyyətlə, qüsur və

çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Sabir haqqında kitab böyük şairimizin Almaniyada tanındılması yolunda layiqli töhfədir.

Biz yuxarıda Həsən Cavadinin Amerika Birləşmiş Ştatlarında Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, təbliği sahəsində mühüm işlər gördüyünü qeyd etmişdik. Klassik İran və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, amerikan alimi, milliyətçə azərbaycanlı, Vaşinqton Universitetinin professoru doktor Həsən Cavad Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına silsilə məqalələr həsr etmişdir.

H.Cavadi ABŞ-in müxtəlif universitetlərinin elmi əsərlərində, nəşr etdiyi toplularda və ensiklopediyalarda Sabir haqqında məqalələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan şairinin həyatı, mühiti, fəaliyyəti, yaradıcılığı, poeziyasının əsas xüsusiyyətləri, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Cəlil Məmmədquluzadə ilə münasibətləri, rast gəldiyi çətinliklər, poetikasının ümdə xüsusiyyətləri və s. barədə məlumatlar vermişdir.

1987-ci ildə İndiana universitetinin buraxdığı "Türk mədəniyyəti: varislik və dəyişmələr" toplusunda çap etdirdiyi "Ələkbər Sabir Azərbaycanın satirik şairidir" məqaləsinə H.Cavadi belə bir epiqraf seçmişdi: "Şairəm, dövrümün ayinəsiyəm".

H.Cavadi Azərbaycanda ilk həftəliyin - "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrini "Azərbaycan ədəbiyyatında yeni era" adlandırır. O, 1905-ci il rus inqilabının, 1907-ci il İran inqilabının təsiri ilə "Molla Nəsrəddin", "Suri-israfil" kimi jurnalların meydana çıxmasını Bahar, Dəxhuda, Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi sənətkarların jurnalistika tarixinə mühüm xidmətləri kimi dəyərləndirir.

H.Cavadi Sabirin həyatını, ailəsini, sələflərini qeyd edir, Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində dərs almasını, fars şairlərindən tərcümə etməsini, "Molla Nəsrəddin"də iştirakını xüsusi vurğulayır. O, "Molla Nəsrəddin"də M.S.Ordubadı, Ə.Haqverdiyev kimi söz ustalarının iştirak etdiyini də unutmur. Amerikan alimi Sabirin siyasi və sosial satirada böyük uğurlar əldə etdiyini və bu poetik təcrübənin İran poeziyasına güclü təsir göstərdiyini də diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Amerika alimi 1988-ci ildə ABŞ-da Diskinsan Universitetinin nəşr etmiş olduğu "İran ədəbiyyatında satira" (Satire in Persian Literature) kitabında Sabir yaradıcılığının İranda satirik ədəbiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdiyini konkret misallar əsasında ətraflı şərh etmişdir. Məlumdur ki, M.Ə.Sabir təkcə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına (M.Ə.Möcüz və b.) deyil, fars dilində yaranan ədəbiyyata da güclü təsir göstərmişdir. İran şairi Seyid Əşrəfin poetik irsi Sabir üslubundan, Sabir ideyalarından və sənətkarlığından faydalanmanın bariz nümunəsidir. Adı çəkilən əsərində H.Cavadi bu məsələləri diqqətlə araşdırmış, həm Şimali Azərbaycanda, həm də İranda yazılmış tədqiqatlardan faydalanmışdır.

Həsən Cavadinin daha iki məqaləsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri "İran Ensiklopediyası" (Encyclopedia Iranica, 2003) adlı məşhur topluda dərc olunmuşdur. Həmin toplu təkcə Yaxın və Orta Şərqi Mərkəzi Asiya və Hindistanı deyil, Qafqaz regionunu da əhatə edir. Bu məqalə

sübura yetirir ki, müəllif sabirsünashlığın elmi axtarıları ilə yetərincə tanış olmuş, Bakıda nəşr edilən bir sıra mənbələrdən faydalanmışdır.

Sabirin dünyagörüşünə və ədəbi zövqünə Seyid Əzim Şirvaninin yaratdığı məktəbin təsirini xüsusi vurğulayan Həsən Cavadi bu məktəbin mürtəbəli məktəb olduğunu, burada ərəb, fars, Azərbaycan və rus dillərinin öyrənildiyini göstərir. Məqalə müəllifi görkəmli şairimizin bütün əsas tərcümeyi-hal faktlarını, əsasən, düzgün təqdim edir. H.Cavadi onun böyük ailəsi ilə əlaqədar sabun bışıraraq satmağa məcbur olduğunu, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ona cərrahiyyə əməliyyatı məqsədilə iana yığmaq üçün elan verdiyini, lakin şairin bu əməliyyatdan imtina etdiyini də bildirir.

H.Cavadi haqlı olaraq qeyd edir ki, Sabirin ilk şeiri 1903-cü ildə Tiflisdə "Şərqi-rus" qəzetində dərc olunmuşdur. "O vaxt şair öz şəhərindən kənarında tanınmırdı". "Molla Nəsrəddin" jurnalında məhsuldar iştirakı sayəsində "Sabir nəinki Azərbaycanda, hətta İranda, Türkiyədə və Mərkəzi Asiyada məşhurlaşmışdır". Məqalə müəllifi öz yazısında görkəmli İran yazıçı və ədəbiyyatşünasları Əli Əkbər Dehxuda və Yəhya Arianpurun əsərlərindən də istifadə etmişdir.

Ə.Ə.Dehxuda öz "Lügətnamə"sində Sabir haqqında yazır: "Sabir Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir yenilikçi idi. O yüzillik yolu bir gecədə qət edən insanlar kimi öz dövründə yaşamış yazıçıları geridə buraxmışdı. O, siyasi və sosial problemləri əks etdirməkdə misilsiz idi" ("Lügətnamə", "Tahirzadə" məqaləsi, sah. 101).

H.Cavadi Sabirin sənətkarlığı üzərində də dayanır. Buna görə də o, Sabirin qələmə aldığı mövzu və ideyalar aləminin təhlilinə yer verməklə yanaşı, onun sənət texnikasına diqqət yetirir. H.Cavadi yazır: "Satira sənətkarlığı baxımından Sabir ondan əvvəlki satirik şairlərin istifadə etdikləri bütün metod və vasitələrdən faydalanırdı. O, öz əsərlərində bir çox vəzn və janrlardan, qəsidədən qəzələ, məsnəvidən rübaiyəcən və bəhri-təvilədək bütün nümunələrdən istifadə edirdi. Sabir bəzən məşhur və məlum şeirləri parodiya edir, öz şeirini həmin şeirin ilk beyti əsasında qururdu".

Sabirin sənətkarlıq məziyyətləri sırasında mövzu orijinallığı, satirasının dil baxımından zəngin və məcazlarla bol olması kimi xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən H.Cavadi Sabir haqqında italyan alimi Bombaçinin məşhur kəlamını xatırladır. "Sabirdə Yuvenalın qəzəbi, Beranjenin acı kinayəsi və Nekrasovun misilsiz bəşəriyyəti cəmləmişdir" (bu sitat Azərbaycan mühacir fikrinin araşdırıcılarından olan Əhməd Cəfəroğlunun məqalələrinin birindən götürülmüşdür).

Amerikan aliminin daha bir məqaləsi 2003-cü ildə dərc edilmişdir. "Molla Nəsrəddin:siyasi və ictimai həftəlik" adlanan bu məqalə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri və məzmununu məsələlərinə həsr olunmuşdur. H.Cavadi jurnalın nəşri mərhələlərini, xüsusən Tiflis, Təbriz və Bakı mərhələlərini qeyd etmiş, jurnalın nəşrində onun banisi və baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin, dostu və həmkarı Ömər Faiq Nemanzadənin, xeyriyyəçi tacir Məşədi Ələsgərin vacib xidmətlərini qeyd etmişdir. Sabirin bu nəşrdə roluna gəldikdə, H.Cavadi qeyd edir ki, "Məşhur satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə

(1862-1911) jurnalın şöhrətini onun nəşrinin ilk beş ili ərzində xeyli artırmağa nail olmuşdur".

Məqalə müəllifi "Molla Nəsrəddin" in nəşrə başladığı dövrü son dərəcə özünəməxsus bir dövr adlandırır;bu dövrün Rusiyada, Türkiyədə və İranda inqilablara təsadüf etdiyini, regionda böyük tarixi dəyişikliklər dövrü olduğunu söyləyir. Alim C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyada, nəşrdə və publisistikada böyük uğurlara nail olmasından bəhs edir və yazır: "jurnalın birinci buraxılışı (7 fevral 1906-cı il) haqqında bəyanat ictimai siyasi zərurətdən irəli gəlmişdi". H.Cavadi daha sonra yazır: "Jurnalın fəaliyyəti çarizmin və onun nəzarətindəki təşkilatların siyasətində buraxılan səhvləri aradan qaldırmağa, Yaxın Şərqdə mütləqiyyətin və imperializmin tənqidinə, xürafətçilik və cəhalətə qarşı mübarizəyə, müxtəlif millətlər arasında dostluq yaratmağa yönəlmişdi".

Digər məqalələrində olduğu kimi, bu məqalədə də "Molla Nəsrəddin" jurnalının İranda satirik mətbuata, jurnal müəlliflərinin Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bütöv İranda satirik mətbuat nümayəndələrinə təsirindən bəhs olunur, satirik imzaların, forma və ifadə ünsürlərinin yaradıcı istifadəsi kimi məsələlər təqdir edilirdi. Əvvəlki yazı və məqalələrdə olduğu kimi, bu əsərində də Həsən Cavadi Sabir yaradıcılığını "Molla Nəsrəddin" fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi göstərir və onun irsini yüksək qiymətləndirir. H. Cavadi "Molla Nəsrəddin:siyasi və sosial həftəlik" adlı məqaləsində Sabir və "Molla Nəsrəddin" münasibətlərini belə izah edir: "Molla Nəsrəddin" in böyük populyarlıq qazanmasında və onun satirik mətbuata təsirində əsas amil Sabir poeziyasıdır: Sabirin satirik şeirləri ta 1906-cı ildən ölümünədək bu ədəbi məcmuədə müntəzəm çap edilmişdi» ... Sabir təfəkkür və forma orijinallığına görə, həqiqətən, böyük, şairdir. Onun poeziyasının parlaq realizmi şairin şəxsi həyatının çətinliklərini, həmçinin, öz cəmiyyətində rüşvətçorluğu, xürafəti, cəza tədbirlərini və cəhaləti əks etdirirdi. Göründüyü kimi, H.Cavadi öz yazısında Sabir və "Molla Nəsrəddin" məsələsinə xüsusi toxunmuş və bu haqda obyektiv fikirlər söyləmişdir.

Həsən Cavadinin məqalələri sabirsünashlığın xaricdə də inkişaf tapmasını və bu gün də aktuallığını göstərir. Xaricdə Sabir irsinə maraq getdikcə artır; bunun bir səbəbi şairin bədii irsinin solmaz sehiri, bu irsin mənə və əhəmiyyətinin tükənməzliyidirsə, digəri Azərbaycan həqiqətlərinin bütün dünyada getdikcə daha böyük rəğbət qazanmasıdır.

XATIRLATMA

Keçən il dekabrın 7-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "2012-ci ildə Novruz, Ramazan, Qurban bayramları haqqında" qərar qəbul etmişdi. Həmin qərara müvafiq olaraq, 2012-ci il oktyabr ayının 25 və 26-sı Qurban bayramıdır. Ona görə də bu günlər iş günü hesab edilmir.

MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏR ANA DİLİ VƏ TƏLİMİN ANA DİLİNDƏ APARILMASI HAQQINDA

Kamal CAMALOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti,
Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi,
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: ana dili, mollaşrəddinçilər, maarifpərvər, məktəb, mədəniyyət, müəllim, vətənpərvər.

Xalqın yaşaması və mövcud olmasında əsas amil olan dili hər bir xalq ana südü kimi sevmiş, onu yad təsirlərdən mühafizə etməyə, qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Azərbaycan maarifçiləri ana dilini yabançı sözlərdən, xarici təsirlərdən qorumağı, hər bir azərbaycanlının başa düşdüyü bir dildə yazmağı çox vacib bir məsələ hesab edirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və mədəni həyat xeyli inkişaf etməyə başladı. Bu tərəqqi məktəb təhsilinin və pedaqoji fikrin inkişafına əlverişli şərait yaradı. Köhnə ideyalarla yeni mütərəqqi ideyalar arasında mübarizə başladı. Bu mübarizədə köhnə ideyaların güclü olmasına baxmayaraq, "zülmat səltənətində parlayan maarif ulduzları artır və getdikcə daha güclü işıq saçmağa başlayırdı" [F.Köçərli. Nərimanov. Bakı, 1965, səh.17].

M.F.Axundzadə tərəfindən əsas qoyulan demokratik maarifçilik hərəkatının daha da qüvvətlənməsi və genişlənməsi [F.Köçərli. Nərimanov. Bakı, 1965, səh.17], onun üzərində demokratik ideyaların inkişafı həmin dövrə təsadüf edir. Xalqı məvhumat buxovundan xilas etmək, bəsinət sahibi etmək, maarifləndirmək, onlara insanlıq hüquqlarını başa salmaq və tərəqqiyə çatdırmaq üçün, Azərbaycan maarifpərvərləri böyük səylə çalışır və bu işdə ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirirdilər. Bu da təbii idi. Çünki dünyanın bütün xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da gənc nəslin təlim-tərbiyə işinə ana dilindən başlamışdır. Uşaq ana dilində anasının zülmətəli laylalarının sədaləri altında dərin yuxuya getmiş, yuxuda qızıl güllün içində şirin yuxu tapmışdır. Hər bir millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənavi diriliyidir, həyatın mayası mənzilindədir [F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 1983, səh.271].

Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri M.F.Axundzadə, H.B.Zardabi, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, M.T.Sıdqi, C.Məmmədquluzadə, M.Mahmudbəyov, H.Cavid, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları bütün fəaliyyətləri boyu məktəblərdə ana dilinin tədris edilməsi və ana dili məktəblərin açılması uğrunda mübarizə aparmışlar. Onlar xalq maarifi uğrunda mübarizəni, xalqı maarifləndirməyin ən güclü silahı olan ana dilinin saflığı və inkişafı uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirirdilər.

F.Köçərli yazırdı: "Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını sevdiyi kimi ana dilini də sevir". Üzeyir Hacıbəyov isə deyirdi: "Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batır. Çünki bir millətin varlığını təsbit etməsinə səbəb onun dilidir". Ana dili ilə bağlı Ömər Faiq Nemanzadənin də maraqlı fikirləri var. "Bir millət ki, ata, ana, su, çörək kimi sözləri də yad bir dildən alıb işlədə, dəxi o dilin, o millətin nə şanı olar" - deyirdi H.Minasov isə yazırdı: "Dil nə qədər salqa, onun danışığı tərzinə yaxındırsa, demək o ədəbi dildir. Belə olmasaydı Puşkinin, Nekrasovun, Tolstoyun əsərlərinin dili ədəbi dil hesab edilməzdi".

Azərbaycan maarifçilərinin ana dilində məktəb açmaq fikirlərini C.Məmmədquluzadə ürəkdan bəyənmiş və "Molla Nəsrəddin" jurnalını da ana dilində nəşr etmişdi. C.Məmmədquluzadə və onun mollaşrəddinçi məsləhətləri ömrünün axırına kimi ana dilinin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparmış, onu hər cür yad təsirlərdən qorumağa çalışmışlar.

Mollaşrəddinçilər millətə milli mənlük şüuru aşılamaq, mənavi dirilik dərəsi keçmək üçün, təlimin ana dilində aparılması ideyasını geniş surətdə təbliğ edirdi, ana dilinin tədrisini bütün təlim işinin mərkəzinə qoyurdular. Mollaşrəddinçilər "Molla Nəsrəddin" jurnalında ilk nömrədən başlayaraq sonuncu nömrəyə kimi ana dilində yazıb yarırdılar.

Həç də təsadüfi deyil ki, jurnalın birinci nömrəsini "...ey mənim türk /azərbaycanlı - K.C./ qardaşlarım! Mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili ilə danışmaq eyibdir və şəxs elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınz yazınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya siza türk dilində lay-lay deyirdi... Hərdənbir ana dilini danışmaq keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?! (C.Məmmədquluzadə. Cümhuriyyət. Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli, NDU, "Qeyrat" nəşriyyatı, 2002, səh.202) - sözləri ilə başlayan Cəlil Məmmədquluzadə son nömrəyə kimi öz sözlünə sadiq qaldı, ana dilinə ehtiram göstərdi və onun fəal təbliğatçısına çevrildi. Jurnalın ilk nömrəsində dərc edilmiş "məcmuəmizə müştəri olanlara nəsihət"də əks mənada başa düşüləcək beş nəsihət verildi. Həmin "Nəsihət"də göstərilirdi ki, "məktəbləri elə bir dildə yazın ki, bir dəncə türk kəlməsi olmasın. Türkçə yazmaq eyibdir" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1906, №1].

Mollaşrəddinçilər Azərbaycan dilinin varlığı, yaşaması və tərəqqisi üçün ən mühüm vasitəni xalqın siyasi hüquqa malik olmasını, onun rəsmi dövlət dili olması hesab edirdi. Çarizm səltənəti zamanı qeyri rus millətlərinin, o cümlədən, Azərbaycan xalqının da həç bir siyasi hüququ yox idi. Jurnal hüquq bərabərsizliyinə qarşı mübarizə aparırdı. "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycan məktəblərində ana dilinin tədris edilməsini hərarətlə təbliğ etmiş və onun böyük çarçısı olmuşdur. Ona görə də jurnalın apardığı mübarizə xalqını sevən, onun gələcəyini düşünen insanlar tərəfindən alqışlanırdı. Mollaşrəddinçilərin ortaya atdığı hər bir ideya maarifçilər, maarifpərvərlər, məktəbdarlar tərəfindən dəstəklənir, elmi mübahisələr genişləndirirdi. Onlar öz fikirlərini açıq yazaraq, xalqı başa salırdılar ki, ana dilini unutmaq olmaz, uşaqlarınızı ana dilində oxutdurun, ana dilində məktəblərin açılmasına kömək edin. "Ax, necə arzu edərdim ki, mən də sahibixtiyar olub, ürəyimin dərdlərini meydana qoyub intişar edə bilim" [C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı, 1967, səh.667] - deyən böyük maarifçi C.Məmmədquluzadənin arzu etdiyi bu fikirlər Azərbaycanın mütərəqqi fikirləri adamlarının hamısını düşündürən ideyalar idi.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının bütün əməkdaşları Azərbaycan xalqına axıra qədər sadiq qaldı, onun özü qədər qədim mədəniyyətinə və dilinə hörmət bəslədilər. Ana dilinin əhəmiyyəti və məktəblərdə onun tədrisinin jurnal səhifələrində ardıcıl olaraq irəli sürülməsi Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafına müsbət təsir edirdi. Bu, mütərəqqi ziyalılar ruhlandırır və onlara yeni qüvvə verirdi. Onların irəli sürdüyü bu məsələləri demokratik qüvvələr alqışladılar və kömək etdilər. "Dəbistan", "Rəhbər", "Qoç-Dəvət" və başqa jurnal və qəzetlər "Molla Nəsrəddin" jurnalının səsinə səs verdilər, onlar da ana dilinin tədrisi və ana dilində məktəblərin açılması ideyasını müdafiə etməyə başladılar. Mollaşrəddinçilərin ana dilində oxumaq, ana dilində məktəblər açmaq fikrinə mürtəcə qüvvələr əks çıxır, jurnalın irəli sürdüyü yeniliklərə mənfəi münasibət bəsləyirdilər. Bu mürtəcə qüvvələr getdikcə artırdı. Bu, elə bir dövr idi ki, ictimai hüququndan məhrum edilmiş, hüququ tapdalanmış, siyasi şüuru zəif olan milyonlarla savadsız adamları oyanmaq lazım idi. Bu sahədə aparılan mübarizədə mollaşrəddinçilər qorxmur və çəkinməzdi, çünki onlar xalqla bağlı idi, bu mübarizədə onlar xalqa arxalanırdı. Böyük demokrat Mirzə Cəlil yazdığı kimi: "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratmışdı, zamanı özü yaratmışdı.

"Cəlil Məmmədquluzadə bütün ömrü boyu xalqla bağlı olmuş iti yazıçı nəzərlərini xalqın həyatına dikib, onu ən incə psixoloji təzahürlərinə qədər öyrənmiş və əks etdirmişdir" [M İbrahimov. Böyük satıra ustası. Bakı, 1966, səh.55-56].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı və onun əməl dostlarının ana dili və onun məktəblərdə tədris edilməsi işini müdafiə etməsi elə bir tarixi dövrə təsadüf edir ki, bu zaman Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabı baş vermişdi. Başlanan bu inqilabı hərəkat nəinki Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə, sənaye ocaqlarına, həm də ölkənin ucaqlarına da öz təsirini göstərirdi, bunun nəticəsində də məzlum xalq, məktəb-maarif sahəsində çoxlu tələblər irəli sürürdü. Bunların içində tələmin ana dilində aparılması, ana dilinin müstəqil bir fənn kimi tədrisi əsas tələblərdən biri idi. Şovinst rus hökuməti və onun maarif nazirləri müsəlman məktəblərində yerli dilləri bilməyən xristianlar göndərirdi, hətta bəzi məktəblərdə şəriət dərslərini də rus dilində keçirdilər. Çar hökuməti məktəblərdə müstəmləkə siyasətinə xidmət edən "lal metodu" tətbiq etməklə ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətini daha da genişləndirirdi.

Belə bir siyasətlə razılaşa bilməyən Azərbaycan ziyalıları müsəlman müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarında müəllimləri ana dilinin təmsilçiyini qoruyub saxlamağa və onları çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Qurultaydan sonra, digər maarifçilər kimi, molla-nəsrəddinçilər də qurultayın irəli sürdüyü məsələləri həyata keçirmək üçün məqalə və felyetonlarla çıxış edib milli mədəniyyəti qorumaq, xalqın hərtərəfli inkişafına kömək etmək üçün ana dilini ön plana çəkirdilər. Bu zaman onlar heç də ana dilini başqa millətlərin dilinə qarşı qoymaq məqsədi güdmürdülər.

Azərbaycan maarifçiləri ana dilində məktəb açmaq, dərs kitabları, proqramlar və s. yaratmaq üçün çalışarkən bu işin həyata keçməsinə mane olanlarla da mübarizə aparmalı olurdular. Sözdə ana dilində danışmağı istəyən, lakin, həqiqətdə ana dilini bilməyən, ona hörmət etməyən insanların ikiüzlüliyünü "Molla Nəsrəddin"çilər ifşa edirdi. Jurnal "Meymunlar" adlı felyetonunda belə insanları tənqid edərək yazırdı: "Hüriyyət və hüquq davası düşəndən indiyədək heç bir müsəlman məclisi olmayıb ki, orada bir obrazovanni müsəlman ayağa durub deməsin: "Hökumət qoymayıb məktəblərdə ana dilimizi öyrətmək". Bir saatlığa tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi öyrətmək. Tutaq ki, bunu hökumət qoymur. Bəs ana dilimizi istəməyi, ana dilimizi məhəbbət etməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur?" ["C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, üç cildə, II cild, Bakı, 1967, səh.105].

Molla-nəsrəddinçilər Azərbaycan dilini bəyənməyən, ana dilinə laqeyd yanaşan, bütün hərəkatlarında, praktik işlərində onun qiymətini alçaldan adamlara qarşı amansız olmuş və onu jurnal səhifələrində ciddi şəkildə tənqid etmişlər. Molla-nəsrəddinçilər dilimizi yabancı sözlərlə korlamağa çalışan, bəzi "təhsillilər"ə qarşı çox amansız olmuş və onların nöqsanlarını çəkinmədən tənqid etmişlər. Jurnalə görə, belə ziyalıları ana dilimizi yabancı sözlərlə zibilləyir və ümumxalq mövqeyindən uzaqlaşdırırdılar.

IV dövlət dumasında qeyri rus xalqların məktəblərində təlimin ana dilində aparılması haqqında keçirilən mübahisələrdə müsəlman vəkillərinin etinadsızlığı "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1911-ci il 2-ci nömrəsində C.Məmmədquluzadə tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdur. Dumada üzdənirəq ermənilər, gürcülər təlimin ana dilində olmasını tələb etdikləri halda, müsəlman vəkilləri əsassız bəhanələrlə onu lüzumsuz sayırdılar. Ana dilinin tədrisinə Çar məmurları ilə yanaşı müsəlman ruhaniləri də maneçilik törədirdilər. Ana dilin də tədrisi rədd etməkdə birincilər ruslaşdırma siyasətini yendirdilərsə, ikincilər ərəbləşdirmə, farslaşdırma siyasətini təbliğ etməyə çalışırdılar. Məvhumatçı mollalar ana dilinin tədrisini həyata keçirmək üçün böyük maneçiliklər törədirdilər. Ona görə də "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1911-ci il 2-ci nömrəsində "Tərcümən" qəzetinə verdiyi cavabda C.Məmmədquluzadə dılı kəsməyi, vücudu balta ilə kəsmək kimi bir şey hesab edirdi.

C.Məmmədquluzadə xatirələrində yazırdı: Necə ki, oxucularımıza məlumdur ki, biz "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladığımız Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa "ana" söhbəti gələndə biz "ana"nı, "ana" da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında "ana" ləfzi rast gələndə "ana" sözü əvəzinə "mədə" yazırlar və həmçinin "ata" sözü əvəzinə "pədə" yazırlar [C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild, Bakı, Öndər, 2004, səh.71].

"Molla Nəsrəddin"çilər jurnalın səhifələrində ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə dair çoxlu felyetonlar, seirlər, son xəbərlər, hekayələr, maraqlı şakillər və karikaturalara yetərincə yer ayırıbşlar. Bunlardan "Dili tutulub", "Dil", "Ana dili", "Meymunlar", "Bizim obrazovannılar", "Əvvəlinci məktub", "İkinci məktub", "Misyonerlər" və s. göstərmək olar. Firudun bəy Köçəri dilimizi hörmətdən salan, onu yabancı sözlərlə korlayan ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edərək yazırdı: "Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi məlidir. Ana dili millətin mənəvi dirliyi, həyatının mayası mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi ana dilini də sevir". Molla-nəsrəddinçilər hər bir xalqın müstəqilliyini saxlaması, yaşaması, təlim-tərbiyəsi işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün ana dilini tədrisdə mühüm şərt hesab edirdi. "Ana dili məhv olarkən xalq artıq yox olur" – deyən görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski dili əsas şərt hesab edirdi. O dövrdə xalqın sürətlə savadlanması, ana dilinin inkişafı üçün ərəb əlifbasından yeni əlifba ilə əvəz olunması çox vacib, həlli təxirə salınmaz məsələlərdən biri kimi dəyərləndirilirdi. Bu məsələnin metodiki əhəmiyyətini dərinədən başa düşən C.Məmmədquluzadə onun həyata keçirilməsi uğrunda ciddi səy göstərirdi. O, M.F.Axundzadənin bu yolda göstərdiyi səy və təşəbbüsü yüksək qiymətləndirir və onun fikrinə ürəkdən şərik çıxırdı. Ərəb əlifbasının nöqsanlarını ətrafı şərh edən böyük demokrat yazıçı belə nəticəyə gəlirdi: "Mən elə qanıram ki, nə qədər ərəb əlifbası ilə yazı-poza edilir, mətbuat tərəqqi tapmayacaq, dil hörmətdən düşəcək, milli ədəbiyyat puç olacaq. O millət qeyri bir güclü millətə qarşıb yox olacaqdır".

C.Məmmədquluzadənin "Əlifba" və digər məqalə və felyetonlarında ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarından ətrafı bahs etmişdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ana dilində məktəblərin açılması və dərslərin ana dilində aparılmasını təkidlə irəli sürərkən, həm də onu həərətə təbliğ edirdi. Molla-nəsrəddinçilər jurnal səhifələrində qeyd edirdi ki, bizim Azərbaycan türklərinin özlərinə məxsus dili vardır. Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında qalmaqda dilimiz bir növ fars dilinin qanun və qaydasına tabe edilmişdir, dilimiz o qədər qəliz və dolaşmışdır ki, indi onu anlamaq belə mümkün deyil. "Molla Nəsrəddin" jurnalı M.F.Axundzadənin "...türki və farsı və ərəbi dillərində on beş ilin müddətində ancaq bir yarımçiq savad kəsb etməyə qadirik. Səbəbi müsəlman dilində oxumaq çətinidir" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1913, №22] – fikirlərini həmişə müdafiə edirdi. Din nümayəndələrinin dilindən danışaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalı kinayəli şəkildə yazırdı: "Mən yenə deyirəm ki, yazımın yüzdə doxsanı ərəb və fars ibarəsi olmasa, türk dili xarab olub gedəcək, türk dili ləzzətdən düşəcək və bunlar keçəndən sonra hər kəs yüzdə doxsan doqquz ərəb və fars kəlməsi işlətməyə heç kəs ona alim deməyəcək" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №32]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ana dili məsələsində İliminskiləri, Miroyevləri, Levinskiləri kəskin tənqid edərək deyirdi ki, onlar dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər! O dövrdə ana dilinin inkişafına mane olan amilləri jurnal belə səciyyələndirirdi: bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb irəli keçməyə qoymur. Qiraət kitablarımızda "ata" və "yaxşı" kimi çox işlənan və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz, bu, millətə xayanət etməkdən başqa bir şey deyildir ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1913, №22].

"Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycan dilini təbliğ etməklə kifayətlənmir, bu dilin gözəlliyini, böyüklüyünü, əzəmətini tərənnüm edir, bu dildə yazmaqdan fəxr edirdi. Jurnal

yazırdı ki, Azərbaycanın görkəmli oğulları olan Abbasqulu ağa Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi öz əsərlərini, nəsihətnamələrini, dram əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış, doğma Azərbaycan dilini sevmiş, onun təmizliyini, səlihiyyətini, gözəlliyini müdafiə etmişlər. Onlar arzu edirdilər ki, uşaqlarımız ana dilində dərs oxusunlar. Bizim yazıçılarımız "...ana dilini canidildən sevirblər və yazılarını açıq və aydın yazıblar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Nəsihətnaməsi", M.F.Axundzadənin komediyaları, Hacı Heybət bəy Fədamın "Məkkə nəsihətnaməsi", Həsən bəy Məlikzadənin "Ümum və funun"ə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1913, №22].

Beləliklə, mollanəsrəddinçilər dövrünün yazıçı və ədiblərini öz əsərlərini ana dilində yazmağa çağırırdı. Çünki bütün tarix boyu ədəbi dilin inkişafı və möhkəmlənməsində ədib və yazıçılardan, şair və jurnalistlərin böyük rolu olmuşdur. Bunu "Molla Nəsrəddin" jurnalı və onun rəhbəri C.Məmmədquluzadə yaxşı dərk etmişdi. Bunun nəticəsi idi ki, jurnalın səhifələrində yazıçılar haqqı yola çağırılır və onlara düzgün məsləhətlər verilir. "...Sair millətlərin haqqı ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətlərin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər... rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olublar. Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür".

Beləliklə, jurnal ana dilini qorumaqla mübarizəni təkcə özü yox, Azərbaycan xalqının yazıçıları da mübarizəyə çağırır, onlardan kömək istəyirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı "Ana dili" adlı məqaləsini bu sözlərlə qurtarır: "Millətin sevgən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, xalq onların yazdıqlarını oxuyub anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gəlsin" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1913, №22]. Mədəniyyətin tərəqqisi, onun ana dilinin inkişaf etməsindən çox asılıdır. Bunsuz milli mədəniyyət yaratmaq olmaz. Bunsuz ittifaq bağlamaq olmaz, xalq bir-birini anlaya bilməz, ünsiyyət yaranmaz, bunsuz milli məktəblər təşkil etmək olmaz, bunsuz sadə adamlara dövrün inqilabi, demokratik tələblərlə əlaqədar olan nəcib hisslər aşıllamaq olmaz, milli dil olmasa o xalq inkişafı dayanar, "ana dili" məhv olarsa, xalq artıq yox olar deyən Uşinskinin sözlərini "Molla Nəsrəddin" jurnalı unudmadan alqışlayırdı. "...dil xalqın bütün çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun və ən düzgün tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrlərdə belə xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən ən böyük xalq tərbiyəçisidir", - deyən Uşinskinin bu sözlərini "Molla Nəsrəddin" jurnalı sevgə-sevgə xatırlayırdı [Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1953, səh.112-113].

Mollanəsrəddinçilər sübut edirdi ki, Azərbaycan məktəblərində təlim ana dilində aparılmalıdır, ana dili təlimin mərkəzində durmalıdır. Ana dili vasitəsilə biz məktəblərdə başqa fənləri öyrənməklə, xalqımız tərəfindən əsrlər boyu əldə edilən nə varsa onu tez və asan öyrənməyə bilərik. Onlara görə ana dilində öyrədilməyən bilikləri uşaq həzm edə bilmir, onun zehnində özünə məxsus yer tuta bilmir, çətinlik çəkir, çox vaxt sərf edir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ana dilinin əhəmiyyəti haqqında danışarkən və ana dilində məktəblərin açılmasını ehtirasla irəli sürərkən rus xalqının dilinə, onun mədəniyyətinə yükək qiymət verir və uşaqlarımızın rus dilini də öyrənmələrini müdafiə edirdi, jurnal "rus-tatar" məktəblərinin genişlənməsini həmişə ön planda verirdi. C.Məmmədquluzadə və onun ətrafında toplaşan mollanəsrəddinçilər "rus-tatar" məktəblərinin çoxalmasına çalışırdılar. Çünki "rus-tatar" məktəbləri mollaxanalardan təlimin forma və məzmununa görə çox yüksək üstünlüklərə malik idi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu üstün cəhətləri yaxşı başa düşürdü. Jurnalın fikrincə rus dilini bilməklə rus xalqı ilə möhkəm əlaqə saxlamaq olar,

onların maarif, mədəniyyət, elm və ədəbiyyatından və bunun vasitəsilə dünya mədəniyyət xəzinəsindən yaxşı istifadə etmək mümkündür. Rus dilini öyrənmə, rus mədəniyyətindən istifadə edilsə də, lakin geniş xalq kütləsi içərisinə savadı, maarifi yaymaqdan ötrü kifayət deyil, bunu ancaq ana dili vasitəsilə etmək olar, ana dili vasitəsilə xalqı geniş şəkildə maarifə, təhsilə, məktəbə cəlb etmək olar. Ona görə də jurnal təhsilin ana dilində aparılmasına çalışırdı.

C.Məmmədquluzadə "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəblərində ana dilinin tədrisinin və öyrənilməsinin o qədər də yaxşı olmadığını göstərirdi. O, "Tərcümeyi-halım", "Dili tutulub" və başqa məqalə və felyetonlarda bu məsələdən geniş bəhs etmişdir. "Tərcümeyi-halım" adlı məqalədə yazırdı ki, "o vaxtlar hökumət təsis edən məktəblərin proqramında xala xətirin qalması bəbətindən həftədə bir neçə saat türk (Azərbaycan - K.C.) dərsi deyilirdi, qalan dərslər rus dilində gedirdi" [C.Məmmədquluzadə. Cümhuriyyət. Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli, NDU, "Qeyrat" nəşriyyatı, 2002, səh.13]. Bu fikri o, "Dili tutulub" adlı məqaləsində daha kəskin şəkildə irəli sürürdü.

Mollanəsrəddinçilər "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəblərində dərs verən müəllimlərə yüksək qiymət verirdi. Onların fikrincə "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəblərində dərs deyən müəllimlər molla məktəblərində dərs deyən mollalarla müqayisə edilməyəcək dərəcədə dururlar. Bunlar pedaqoji təhsil almış müəllimlərdir. Lakin, bəzi müəllimlər də var ki, onlar nə Azərbaycan və nə də rus dilini yaxşı bilmədikləri halda həmin məktəblərdə dərs verirlər. Jurnal belələrini tənqid edir, onların Azərbaycan dilini mükəmməl bilmədiklərini açıq göstərir və ona istehzalı şəkildə "Molla Nəsrəddin" gülüşü ilə gülürdü. Bu məsələ "Gəncədən məktub" adlı məqalədə daha aydın verilir. Həmin məqalədə şagirdlər "Molla Nəsrəddin" jurnalına yazırlar ki, bizə dərs deyən müəllimin dilini başa düşmürük, çünki o fars və ərəb dilində danışır. Soruşanda deyir ki, bunlar ana dilidir". A kişi, insaf elə, vallah nə bizim analarımızın belə dili var, nə də nənələrimizin" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1906, №2]. Sonra məktəb şagirdləri "Molla Nəsrəddin" jurnalına sual verərək belə deyirdilər: "İndi, ay molla əmi, biz qalmışıq məhəl, bəri bizi başa sal görək bu dil nə dilidir.

"Bakıdan məktub" felyetonunda oxuyuruq: "Biz pərvı russki-tatarski şkolanın posledniy klassının učenikləri qospodin Molla Nəsrəddinnən prasıt edirik ki, bizim bu jalobamızı öz jurnalında napeçat eləsin. Bu səhərlər pıxodit eləyirik şkolaya görürük şkolanın dverləri zapıratdı. İstər dojd yağsın, istər veter olsun biz gərək tı çasa duruq şkolanın dverinin qabağında və učitelin qorxusundan smelit eləyə bilmirik ki, qapını istıçat edək. Axırı, nakanes uçitel qapını atvarit eləyir. Yeyboğ, gözləri elə olur ki, krasni yabloka oxşayır. Bizə deyir - ay svoloçlar, məni niyə bespokoit eləyirsiniz. Mən çetare çasa çatmışam" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №8]. "Molla Nəsrəddin" jurnalı bununla qeyd edirdi ki, müəllimlər hər iki dili yaxşı bilmədikləri üçün nəinki özlərini, həm də dərs verdikləri şagirdləri korlayırlar.

Ana dilinə xor baxan, onu qiymətləndirməyən, ana dilində danışmağı özünə əksiklik hesab edən, Avropada təhsil almış, zahirən bilikli, ziyalı görünən, lakin, son dərəcə mürtəcə fikirlərlə yaşayan, ana dilinin tədris edilməsinə əhəmiyyət verməyən və xalqın öz dilində, öz məktəbində savadlandırılmasında mühafizəkarlığı müdafiə edənlər "Molla Nəsrəddin" jurnalı səhifələrində şiddətli tənqid atəşinə tutulur, jurnal belə adamlara acıyır, ona gülürdü. "Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlman, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz".

— Nə səbəbə sən mənim ilə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən? Yoldaşım məna cavab verir:

— Sluşay, kak-to stıdno, koqda obrazovanniy çelovek po-tatarski qovorit... /yeni obrazovan müsəlmanca danışmağı eyibdir!/.

— Çox sağ ol, rəfiqim, mən bunu bilmirdim!

Yaxud M.S.Ordubadı "Ana dili" felyetonunda ali təhsil almış azərbaycanlıların Azərbaycan dilində danışmadıqlarını tənqid edərək yazırdı ki, ali təhsil almış bir cavan

məktəbi qurtarıb evinə gəlir. Bununla görüşə gələn molla əvvəl ərəbcə, sonra farsca onunla söhbət edir. Oğlan isə rus dilində danışır, bu zaman molla heç bir şey anlamır. Nəhayət onlar bir-birlərini anlamayaraq ayrılırlar. Bu söhbətə qulaq asan ana otuğa gələn oğluna deyir: "Balım, mollaynan nə dil danışdı ki, mən heç başa düşmədim?"

– Ana, mollaynan biz ana dili danışdıq

Anam başını saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi:

– Yazıq ana dili! [M.S.Ordubadi. Əsərləri. Səkkiz cildə. I cild, Bakı, "Azərneşr", 1964, səh 125-126].

Doğma ana dilinin saflığı və mühafizəsi C.Məmmədquluzadənin "Ananın kitabı" əsərində məndirciliqlə əsaslandırılmışdır. Bu əsərdə məqsəd ana dilinin böyük rolunu göstərməkdir. Xarici dillərin təsiri altında qalan Azərbaycan ziyalılarının acınacaqlı vəziyyəti burada təsvir olunur. Ananın müxtəlif xarici dillərdə təhsil alan 3 oğlu bir-birini başa düşmədikləri kimi xalq onları başa düşmür. Amma qızı Gülbahar doğma ana dilində təhsil almışdır. O, qardaşlarının lüzumsuz, xalqdan uzaq kitablarını yandıraraq qardaşlarını bilgiləyə çağırır. Gülbahar birçox doğma dildə olan ananın kitabını saxlayarkən o kitabda atalarının vəsiyyəti yazılmışdır. Gülbahar kitabın sonunda yazılan sözlərdən bir parça oxuyur: "Mən etiqad edirəm ki, mənəm də balaların dünyada hər yarı gəzib dolansalar, yəni əvvəl, axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolansalar, çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə" C.Məmmədquluzadə. Cümhuriyyət. Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli, NDU, "Qeyrat" nəşriyyatı, 2002, səh.96].

Bütün bunlar həm də çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə əlaqədar idi, ucqar xalqların dilinə, mədəniyyətinə qiymət verməməkdən irəli gəlirdi.

Bu baxımdan 1911-ci ildə keçirilmiş Umumrusiya 7-ci zadəganlar qurultayında deyilən sözlər çox xarakterikdir. "Dövlət məktəbi milli vətənpərvərlik rus məktəbi olmalıdır. Dövlət məktəbi özge mahiyyət daşıya bilməz, onda heç bir güzəştə yol verilmədən dövlət dili hökmran olmalıdır, təlim rus dilində aparılmalıdır. Rusiya müxtəlif xalqların toplanmış olduğu yer deyildir?... Biz zadəganlar "məktəbi rusca olmalıdır". Rusiya ruslar üçündür" deməliyə.

"Molla Nəsrəddin" jurnalında bir şəkil təsvir edilir, məktəb müəllimi əlində yekə bir dil tutub uşaqları qarşısında dayanmışdır. Uşaqlar da öz dillərini çıxarıb müəllimə göstərirlər:

— Şagirdlər: "Ay Mirzə, bizim də dilimiz var, sən Allah, qoy onu da biz öyrənək".

— Müəllim: "Yox, olmaz. Gərək bunu soxam boğazınıza" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №8]. Mollanəsrəddinçilərin ana dili sahəsində tutduğu mövqə çox müxtəlif və düzgün olmuşdur, ona görə də böyük xalq kütləsi onları sevgi-sevgə oxuyurdu. "Molla Nəsrəddin" jurnalında Qafqaz Şeyxül-islamına iki açıq məktub dərc edilmişdi. İstər birinci və istərsə də ikinci məktubda yazılır: nə üçün erməni, gürcü, rus qızları məktəblərdə başqa dərslərdən əlavə ana dilini oxuyurlar, amma Azərbaycan qızları isə öz ana dillərini oxumurlar: "Erməni, rus və gürcü qızlarının şəhadətnamələrindən belə məlum olur ki, erməni, rus və gürcü qızları özge dərslərdən əlavə ilahi və ana dili oxuyublar. Amma müsəlman qızlarının şəhadətnamələrində yazılıb ki, elmi-ilahi və ana dili oxumayıblar. Cənab şeyx!.. Siz buyurdunuz ki, məktəbdə hər millətin qızlarına öz dillərindən və dillərindən dərs verirlər. Amma istəmərlər ki, məktəbdə ayı on beş manatlıq bir müsəlman müəllimi saxlasınlar ki, iyirmi yaşında müsəlman qızları dərs oxuyub qurtaranda müsəlmanca adlarını yazsınlar və müsəlmanlıqdan heç olmasa bir neçə söz öyrənsinlər" ["Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №22].

Yekun olaraq qeyd edək ki, mollanəsrəddinçilərin dil siyasəti ardıcıl olmuşdur. Onlar vətənpərvərlik tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, əmək tərbiyəsi və s. sahədə olduğu kimi, bu sahədə də demokratik mövqə tutaraq ana dilini öz xalqına, millətinə sevdirmiş, öz arzusu və amallarına nail olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Köçərli. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1965.
2. F.B.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1983.
3. C.Məmmədquluzadə. Cümhuriyyət. Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli, NDU, "Qeyrat" nəşriyyatı, 2002.
4. "Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1906, №1.
5. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı, 1967.
6. M.İbrahimov. Böyük satira ustası. Bakı, 1966.
7. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, üç cildə, II cild, Bakı, 1967.
8. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild, Bakı, 2004.
9. "Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1913, №22.
10. "Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №32.
11. Uşinski K.D. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı, 1953.
12. "Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1906, №2.
13. "Molla Nəsrəddin", 1906-1931-ci illər, 1907, №8.
14. M.S.Ordubadi. Əsərləri. Səkkiz cildə. I cild, Bakı, 1964.

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd edilir ki, mollanəsrəddinçilər xalqın yaşaması və mövcud olmasında əsas amil olan dili xalqına ana sözdü kimi sevdirməyə, onu yad təsirlərdən mühafizə etməyə, qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Həmçinin məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Said Ordubadının, Üzeyir Hacıbəyovun, Ömər Faiq Nəmanzadənin ana dili və onun tədrisi haqqındakı fikir və düşüncələri təhlilə cəlb olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Молланасредниновцы о родном языке и о ведемин обремня на родном языке

В статье отмечается, что молланасредниновцы старались донести до народа мысли о роли родного языка в его существовании, о необходимости любить его как материнское молоко, беречь от влияния чуждых элементов, сохранить его как леницу ока. Далее в ней анализируются мысли и идеи молланасредниновцев – Джалила Мамедкулузаде, Мамеда Саида Ордубади, Узеира Гаджибекова, Омара Фаига Немазаде о родном языке

SUMMARY

Mollanasraddinists about mother tongue and education in mother tongue

In the article it is noted that mollanasraddinists tried to make the nation love by heart mother tongue and as the main factor in existence and life of the nation to save and protect it from external influences. Also in the article the research has been done towards the ideas and thoughts about mother tongue by mollanasraddinists such as Jalil Mammadquluzade, Mammad Said Ordubadi, Uzeyir Hajibayov, Omer Faig Nemanzade.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN TARİXİ ROMAN YARADICILIĞI

Ramiz QASIMOV,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Zülfiyə İSMAYIL,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Naxçıvan bölməsinin elmi işçiləri

Ədəbiyyatda yenilikçi bir mövqeyə sahib olmaq yalnız istedadlı və cəsarətli qələm sahiblərinə müəssər olan bir işdir. Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli poema janrı və xəmsə yaradıcılığı Nizaminin, dram nümunələri və povest Mirzə Fətəli Axundzadənin, tənqidi realizm Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Bu baxımdan Məmməd Səid Ordubadi də Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir.

Görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950) ədəbiyyatımızda tarixi roman janrı istiqamətində böyük sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Onun 1933-cü ildə qələmə aldığı dörd kitabdan ibarət "Dumanlı Təbriz" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsası qoyulur. Ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Dumanlı Təbriz", "Qılınc və Qələm", "Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı" və b. əsərləri ilə tarixi romanın ən sanballı nümunələri meydana gəlir. Bu əsərlərində müxtəlif məsələləri mövzu etsə də, görkəmli ədib Azərbaycan xalqının ümummilli taleyi ilə bağlı məsələləri ədəbiyyata gətirir. Sovet hakimiyyətlə yeni işğalçılıq dövrünün yaşandığı bir zamanda M.S.Ordubadi böyük sənətkarlıq cəsarətilə işğalçılıq niyyəti əleyhinə kifayət qədər məzmunlu və sanballı əsərlər yazır. Adıçəkilən tarixi romanları ilə məhz Azərbaycan xalqının mübarizə tarixini yaratmış olur. Məmməd Səid Ordubadi öz əsərlərində, xüsusilə "Dumanlı Təbriz" (1933), "Qılınc və Qələm" (1946) kimi irihəcmli əsərlərində Azərbaycan xalqının milli mübarizə, milli düşüncə, dövlətçilik və sair məsələlərini geniş planda təsvir edir. Ordubadi "Dumanlı Təbriz", "Qılınc və Qələm", "Gizli Bakı", "Döyüşən şəhər" kimi əsərlər yaratmaqla xalqının mübarizə qüdrəti və mücadilə əzminin tarixini yazır.

Görkəmli ədib, sanballı tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini təsvir edən şah əsərlərdəndir. Bu dörd kitabdan ibarət irihəcmi əsərdə 1906-1911-ci illər Cənubi Azərbaycan inqilabı mövzuya alınıb. Amma Təbrizin bir inqilab, mücadilə beşiyi, milli dəyərləri, bütün keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə təsvir olunmasını, uzun müddət Azərbaycan dövlətinin paytaxtı olan bu şəhərin simvolizə edilməsini nəzərə almaqla demək olar ki, "Dumanlı Təbriz"-in əsas qəhrəmanı Təbriz özüdür" (8, s. 492).

Ədib Təbrizi bütün etnoqrafik, siyasi, ictimai halı ilə təsvir edərək bir ölkənin və xalqın taleyini əks etdirir. Səttarxanın başçılıq etdiyi bu mübarizə

qüdrətini təsvir edən əsər müəllifinə də böyük şöhrət gətirir. Belə ki, əsərdə müəllifin qələmə aldığı tarixi hadisələr Azərbaycan xalqının dövlətçilik təfəkkürünün bədii əksi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Milli azadlıq və tarixi bütövlük ideali daşıyan bu əsər 30-40-cı illərdəki repressiyalarda tutarlı bir cavab kimi əhəmiyyətli idi. O, Azərbaycan xalqının başbələn ziyalıların 37-ci illərdə bəhanə ilə repressiyaya uğradıldığı bir zamanda böyük cəsarətin ifadəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. "Azərbaycan xalqının başda gedən ziyalıları məhv edilsə də, mübarizə təfəkkürü ölməzdir" fikri sanki bu əsərin əsas qayəsi idi.

Çünki müəllif təkcə 1906-1911-ci illərdə baş vermiş Səttarxan inqilabı hərəkatını tarixi cəhətdən əks etdirməklə yekunlaşdır, əksinə, Azərbaycan xalqının min illərlə ölçülən tarixindən bir məqamı təsvir etməklə onu xalqın bütöv ictimai, siyasi, coğrafi-regional taleyinə çevirir. Sanki ədib ikiyə bölünmüş Azərbaycanın gələcəyini şübhə altına salmağa çalışsan, onun əsas siyasi mərkəzi olan Azərbaycanı işğal altına almaqla assimilyasiya etmək haqqında düşünən xain siyasi qüvvələrə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmi və azadlıq sevgisini göstərmiş olur. Çünki bu görkəmli ədib sovet dövrü fəaliyyəti və yaradıcılığına qədər mükəmməl şəxsiyyət olaraq yetişmişdi. Məmməd Səid Ordubadi, məlum olduğu kimi, Fəqir Ordubadi tək bir ədibin ailəsində doğulmuş, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi görkəmli ziyalı-pedaqoqun fəaliyyət göstərdiyi bir mühitdə tərbiyə almış, "Hümmət" təşkilatının fəal üzvlərindən olmuş və gizli fəaliyyətlərdə olmuş, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli ədiblərlə birgə azərbaycançılıq ideologiyası yönündə ciddi siyasi, ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərmiş, milli mövqe və amala sahib olmuş bir şəxsiyyət idi (2, 9, 10).

Bu baxımdan ədibin sovet dövründə belə qiymətli əsərlər yazması, bircə, əvvəlki fəaliyyət və amalını nəzərə alsaq, başa düşülən idi. Ədib sanki yazdığı bu əsərlə xalqın tarixinə xor baxan, onu siyasi və mənəvi müstəqillikdən məhrum etməyə çalışsan, boynuna hər cür minnət yükü qoyan bolşevik hökumətinə qarşı birbaşa olmasa da, ədəbi qatda, fikir zəminində ibarət dərsi verməyə səy göstərirdi. Çox zaman yazırlar ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və başqa ədiblər sovet dövrü ideologiyasına uyğun əsər yazmamışlar. Fikrimizcə, birmənalı olaraq belə düşünmək doğru olmaz. Hüseyn Cavid məhz sovet dövründə "Xəyyam", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş" və s. əsərlərini məhz şura hökumətinə öz məsləhətlərini vermək məqsədilə qələmə almışdı. Ədib yeni cəmiyyət qurmağa, yeni ictimai-iqtisadi formasiya yaratmağa, xalqa ədalət və rifah vəd edən hökumətə öz Peyğəmbəri, Teymuru, Səyavuşu, Xəyyamı ilə cəmiyyətqurma və idarəçilik yaratma, qanunqoyma ənənələrini təqdim edirdi. Köhnə azərbaycançı və müəyyənlanmış yaradıcılıq qayəsi olan Məmməd Səid Ordubadi də bilavasitə bolşevik hökuməti əleyhinə getmir. Amma bir millətin oğlu və onun yazıçısı kimi tövsiyələrini də verməyi unutmur. Belə ki görkəmli ədib özü də bu barədə yazırdı ki, "Şərq haqqında yazanlar cahangir dövlətlərdən aldıkları maaşın hesabına yazırlar" (3, s. 31).

Ədib "Dumanlı Təbriz" əsərində bu qənaəti ifadə edirdi ki, "Amerikalı və avropalılar Şərqi ancaq pul qazanmaq, müstəmləkə zəminləri hazırlamaq, torpaq, bazar əldə etmək üçün gəlirlər. Cahangirlər Şərqi müstəmləkəyə çevirmək üçün onu vəhşi, mədəniyyət düşməni, ictimai, tərbiyəsiz göstərməlidirlər, bu da onlara "mədəni avropalıları" və Şərqi yaşayan "mədəni millətləri" müdafiə bəhanəsilə Şərqi işğal olunmasına imkan verir" (4, s. 267-268).

Göründüyü kimi, yazıçı Şərqi bir parçası olan Azərbaycana müstəmləkəçi marağı ilə baxan bütün qüvvələrə dövründə heç kimdə olmayacaq böyük cəsarətlə Azərbaycanlı müdrikliyi və uzaqgörənliyi ilə cavab verir. Bununla müstəmləkəçi Rusiyanın planlarını da tənqid etmiş olurdu. Buna görə də Şərqi xalqları içərisində özünəməxsus siyasi çəkiyə malik olan Azərbaycan xalqının "əsərət zəncirindən qurtulmaq üçün öz etirazını bildirdiyini" də müəllif əsərlərində göstərmək məqsədini daşıyırdı. Azərbaycan xalqının tarixi etnik və ərazi bütövlüyünü ədəbiyyatın mövzusunda çevirməklə o, siyasi proseslərə sanki yön vermək istəyirdi. Məsələn, "Dumanlı Təbriz" əsərində ədib Əbülhəsən dilindən deyir: "Fars dili şeir - ədəbiyyat dili olsa da, yenə də farslar üçündür, çünki türklərin geniş kütləsi də bu ədəbiyyatı öz ədəbiyyatı kimi mənimsəyə bilməyir. Bir tərəfdən türk məktəbi olmaması və farslaşma siyasəti aparılması ölkədə türk ədəbiyyatına qiymət verilməməsi, digər tərəfdən türk ədib və şairlərinin saray içərisinə buraxılmaması, hətta türkə yazılan əsərlərin təb edilməməsi İranda daim farslaşdırma, hətta fars-türk mübarizəsi yaratmaq siyasəti aparılırdı" (3, s. 177).

Əsərlərdə aydın görünür ki, eyni siyasəti aparmaq istəyən bolşevik-rus hökumətinə qarşı ədib haqlı tənqidi münasibət ifadə edir. İllərcə türk-azərbaycanlı millətinin yaxşı başa düşdüyü bu siyasəti ədib İran dövlətinin təmsalində rus-sovet dövlətinə də şamil edərək qəti etiraz ifadə edir. Başqa bir yerdə isə daha qəti və konkret olaraq Azərbaycan xalqının milli və ərazi bütövlüyü məsələsi ətrafında rus istilası və ayırcılığına qarşı kəskin fikir bildirir: "Əbülhəsən: Bəs ruslar Təbrizə nə bəhanə və nə haqq ilə girmişlər? Onlar öz inqilabı uğrunda ölməyə hazır olanların vətəninə nə üçün işğal etmişlər? .. İngilislər və ruslar "Təbrizdəki xaricilərin malı, canı təhlükə altındadır" - deyər "canavarlar vətəni" olan Təbrizi "xilas etmək üçün gəlmiş" və bütün Azərbaycanı çar xəfiyyələri ilə doldurmuşlar... Təbriz xalqının əxlaqı ilə hüddud xaricində gördüyün çar zabıtlarının əxlaqını müqayisə edib, Şərqi xalqını vəhşi və mədəniyyətsiz hesab edənləri tənqid etməyə haqqımız varmı?" (3, s. 292).

Qeyd edək ki, köhnə mollanəsrəddinçi olan M.S.Ordubadi bununla mənafeviyyəti, xalqı və mentaliteti qətiyyətlə uyğun olmayan gəlmələrlə - istər fars, istər ingilis, istər rus olsun, yerli Azərbaycan xalqını müxtəlif formalarda aşağılamalarına qarşı kəskin etiraz ifadə edirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqını maarifləndirmək, elmə, mədəniyyətə daxil etmək adı altında xalqın mental dəyərlərini korlayan, assimilyasiyaya uğratmağa cəhd göstərən

işğalçılara xalqın bilikli, ədəbli və yüksək dəyərlərlə zəngin olduğunu bildirməklə onların siyasi məqsədlərini ifşa edirdi. Təsəffü deyildi ki, ədibin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan professor Yavuz Axundlu yazırdı: "Tarixi romanın ən böyük məziyyəti, fikrimizcə, onun müasirliyidir. "Dumanlı Təbriz"də qaldırılan problemlər imperalizmə qarşı mübarizə, milli azadlıq hərəkatı, xalqlar dostluğu bu məqsədə xidmət edir" (2, s. 233).

Qeyd edək ki, bu cür tənqid və ifşa üslubu görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin "Lənət", "Yığıncıq", "Dəli yığıncıq", "Ər" və başqa əsərlərində də yer tapır. Bu mənada bolşevik təbliğatı bu cür əsərlərin təsiri altında öz əhəmiyyətini itirir, əks-həmlə ilə öz yetərli cavabını almış olur.

Görkəmli ədib M.S.Ordubadi öz tarixi romanlarında xalqın milli düşüncə və mücadilə təfəkkürünü ifadə baxımından cəhdlərini davam və inkişaf etdirir. Ədibin "Qılınc və Qələm"i Nizami Gəncəvinin mühiti və müasirləri ilə bağlı olsa da, orada Azərbaycan milli dövlətçiliyinin nailiyyətləri də öz əksini tapırdı. Azərbaycan xalqını avam yerinə qoyan sovet ideologiyasına Şərqi böyük intibah yaşadan Azərbaycan Atabəylər Dövlətinin tarixi nailiyyətlərini göstərmək cəsarətli bir addım idi. Bolşevik ideologiyasının xalqımıza elm, maarif öyrətdiyi haqqında fikir yeritmək istərək XII əsrdə Azərbaycanda dünya ədəbiyyatı korifeyinin yaşayış-yaratmasının təsvir olunması da tutarlı bir münasibət ifadə edirdi.

Məmməd Səid Ordubadi nəhəng yazıçılıq qüdrətilə Azərbaycan xalqının tarixi taleyi, dövlətçilik tarixi, mübarizə əzmi barədə sənəballı əsərlər yaradırdı. Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi və mədəniyyət imkanlarına diqqət cəlb edən müəllif əsərdə məqsədli olaraq Fəxrəddin şahın dilindən yazır: "Azərbaycanlılar hələ islamiyətdən daha əvvəl azadlıq sevmən bir xalq olmuş, öz azadlıq yollarında bitən məsələləri məhv etməkdə məşhur olmuşdur... Azərbaycan xalqı öz mədəni və milli tarixini heç bir kəsə və heç bir qüvvəyə təslim etməmiş, yenə də etməyəcəkdir" (6, s. 70).

Və yaxud Azərbaycan xalqını müxtəlif əsaslarla parçalamaq və hakimiyyət sürmək istəyən hər cür işğalçılara qarşı Qızıl Arslanın dilindən belə deyir: "Xalqın milli simasını dəyişdirə biləcək hər bir təşəbbüsə qarşı amansız mübarizə açmalısən. Buna görə də Azərbaycan xalqını vahid bir xalq şəklinə çıxarmaq üçün onları qəbilələr və irqlərə ayıran tarixçilərlə bir düşmən kimi rəftar etmək lazımdır" (6, s. 196).

Vəliəhd Əbubəkrin dilindən: "Xalq bir dil, bir arzu daşıyan bir xalqdır. Kəndlilərindən başlayaraq ziyalılardan qədər bir söz deyir: "Azərbaycanın istiqlaliyyəti məsələsi həyat məsələmizdir". Xalq düşüncəli və şüurludur" (5, s. 195).

Və yaxud Qızıl Arslanın dilindən dedi: "...Mən müstəqil Azərbaycan hökuməti təşkil etmək təklifini meydana sürməkdə özümü haqlı hesab edirəm. Məmləkəti öz xalqının əlinə vermək lazımdır. Burada hökuməti idarə edəcək kişilər az deyildir" (5, s. 195) sözləri ilə Azərbaycan xalqının milli azadlıq və idarəçilik müstəqilliyi məsələsini ifadə edir. Bu mənada ədib təsvir etdiyi tarixi məsələlərlə təkcə keçmişin deyil, daha çox müasiri olduğu Azərbaycan tarixinin ictimai, siyasi, mədəni və s. məsələlərini ehtiva etmiş, öz mövqeyini

əks etdirmişdir. Nizamini də öz ədəbi məqsədinin sözcüklərinə çevirən ədib onun da dil ilə sənətkar fikirlər ifadə edir. Hər cür işgüclü qurğu Azərbaycan xalqının mətanətlə dayandığını və öz milli qürurunu, mübarizə əzmini qoruduğunu ifadə edən ədib Nizamini dil ilə sanki ruslara da eyni fikri tələq etmək istəyir: "Vaxtilə arəblər və farslar bizdən hər bir şeyi aldılar. Lakin tarixi irdən ibarət olan milli qüruru və tarixi qəhrəmanlığı bizim əlimizdən ala bilmədilər" (5, s. 336).

Bununla da ədib, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi məsələlərdən daha çox müasir məsələləri ədəbiyyatın mövzusunda çevirmiş, əslində Azərbaycan xalqının milli düşüncə, münəddilə, ərazi bütövlüyü və milli dövlətçiliyi məsələlərində ənənəviliyini, yəni keçmişində olduğunu və onu sədaqətini ifadə etmişdir. Bununla da, ədib özlü də "milli məniyə sədaqətli olan sənətkar" (11, s. 189) kimi müəyyənləşmişdir. Təsədüfi deyil ki, yazıcının "Qılınc və Qələm" əsərinin əsas qəhrəmanlarından olan Nizami də "çox yerdə XII əsrin deyil, XX əsrin ictimai-siyasi xadimi kimi davranır" (7, s. 189).

Beləliklə, Məmməd Səid Ordubadi öz yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixi taleyini mövzu edən tarixi roman janrını yaradır. Bu romanlarında görkəmli ədib Azərbaycan xalqının milli düşüncə və həyat tərzini aparıcı mövzuya çevirmiş, xalqın dövlətçilik tarixi və təfəkkürünü əks etdirmiş, milli kimlik məsələsini önə çəkmişdir. Bu baxımdan da öz əsərləri ilə Məmməd Səid Ordubadi böyük hünərlə milli dəyərlərimizi əks etdirmiş, qorumuş, yeni nəsillərə təbliğ istiqamətində böyük xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. "Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər". Bakı, Adiloğlu, 2005.
2. Axundlu Y. "Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mülhiti və yaradıcılığı)". Bakı, Sabah, 1997.
3. Ordubadi M.S. "Dumanlı Təbriz". I kitab. Bakı, Yazıçı, 1985.
4. Ordubadi M.S. "Dumanlı Təbriz". II kitab. Bakı, Yazıçı, 1985.
5. Ordubadi M.S. "Qılınc və Qələm". I hissə. Bakı, Yazıçı, 2005.
6. Ordubadi M.S. "Qılınc və Qələm". II hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
7. Əlişanoğlu T. "XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası". Bakı, Elm, 2006.
8. Qarayev Y. "Tarix: yaxından və uzaqdan". Bakı, Sabah, 1996.
9. Vəzirova F. "Məmməd Səid Ordubadi". Bakı, Elm, 1972.
10. Məflun Ə. "Məmməd Səid Ordubadi". Bakı, Yazıçı, 1987.
11. Rzayev Y. "Azərbaycan romanı: siyasət və milli düşüncə". Bakı, Elm, 2010.

РЕЗЮМЕ

МАМЕД САИД ОРДУБАДИ СОЗДАТЕЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ (на основании произведений «Туманный Табриз» и «Меч и Перо»)

Статья посвящена творчеству выдающемуся азербайджанского писателя, создателем исторических романов Мамеду Саиду Ордубади. Отмечается, что с выходом в свет книги «Туманный Табриз» было положено начало историческому роману в азербайджанской литературе. В изданных вслед за этим романах «Меч и Перо», «Борющийся город» автор отражает историческую судьбу азербайджанского народа, его борьбу за свободу и независимость, развитие культуры.

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, создатель исторических романов, историческая судьба.

SUMMARY

MAMMAD SAID ORDUBADI'S HISTORICAL NOVEL ACTIVITY (on the basis of "Foggy Tabriz" and "Sword and Pen" works)

The article deals with prominent Azerbaijan writer Mammad Said Ordubadi's historical novel activity. It is noted that Mammad Said Ordubadi founded the genre of historical novel in Azerbaijan literature with his "Foggy Tabriz" work. The author also has written his perfect historical novels of "Sword and pen", "Hide Baki", "Fighting city" and etc. The author has been reflected the historical fate, their fighting for freedom, cultural development of Azerbaijan people in these works.

Key words: Mammad Said Ordubadi, founded the genre of historical novel, historical fate.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2012-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H. Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H. Əliyev küç. 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

“AZƏRBAYCAN DİLİ” FƏNN KURİKULUMUNUN MAHİYYƏTİ VƏ TƏLİM PROSESİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ-PRAKTİK MƏSƏLƏLƏRİ

Asif HACIYEV,
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: təlim, məzmun, bacarıq, standart, fəaliyyət, nəticəyönümlülük.

Mütərəqqi pedaqoji-psixoloji ideyalara və qabaqcıl təcrübəyə istinadən aparılan islahatlar Azərbaycan təhsil sisteminin məzmun və struktur baxımından köklü dəyişikliyə uğraması üçün möhkəm zəmin yaratdı. Ümumtəhsil məktəblərində daha qabaqcıl əksini tapan bu yeniləşmə yetişməkdə olan gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyələnməsinə, onlarda gerçəkliyə, həyat hadisələrinə obyektiv yanaşmaq bacarıqlarının formalaşmasına və ən zəruri biliklərin mənimsənilməsinə xidmət edən fənn kurikulumlarının hazırlanmasını təmin etdi. 2008-2009-cu tədris ilindən ibtidai təhsil səviyyəsindən mərhələli şəkildə həyata keçirilən kurikulum islahatı artıq ümumi orta təhsilə tətbiq edilmək ərafəsindədir. Təbii ki, hər bir yenilik özü ilə müəyyən problemlər gətirir və onların vaxtında aradan qaldırılması mahiyyətin düzgün açılmasından, ətraflı şərhindən çox asılıdır. Bunu nəzərə alaraq “Azərbaycan dili” fənn kurikulumunun nəzəri və praktik məsələləri ilə bağlı bəzi mülahizələrimizi islahatın daha səmərəli aparılmasında hərəkətverici qüvvə olan müəllimlərlə bölüşmək istərdik.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili təliminin başlıca məqsədi şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Ənənəvi fənn proqramlarında da öz əksini tapmış bu başlıca ideya, təəssüf ki, yalnız nəzəri mülahizə olaraq irəli sürüldüyündən təlim prosesində tam reallaşmaq imkanına malik deyildi. Bu, ilk növbədə, həmin proqramlarda dilin daxili quruluşunu əhatə edən linqvistik biliklərin mənimsənilməsinin önə çəkilməsi faktı ilə izah oluna bilər. Müəllimin təlim prosesində əsas vəzifəsi dil hadisələrini şagirdlərə təriflər və qaydalar şəklində izah etmək və onların hansı səviyyədə mənimsənilmədiyini yaddaşa əsaslanan əzbərlənmiş ifadələr şəklində soruşmaqdan ibarət idi. Ən yaxşı halda, müvafiq dil hadisəsini əks etdirən söz və ya cümlələrin təhlil edilməsi ilə yekunlaşan belə dərslər, klassik pedaqoqların dili ilə desək, sırf qrammatika dərsləri idi. Məhz buna görə də müəllimi maraqlandıran

problemlər, əsasən, ayrı-ayrı söz və cümlələrin linqvistik mahiyyəti ilə bağlı məsələlər idi. Dərsin strukturu, şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənmiş təlim üsullarının təcrübəyə gətirilməsi onları az narahət edir. Dərslər üzərində iş aparmaqla öz vəzifələrini yekunlaşmış hesab edirdilər. Təbii ki, proqramın tələblərinə və dövrün metodik baxışlarına uyğun tətbiq edilən bu sistem yaradıcı fəaliyyəti ilə seçilən bir çox müəllimlər tərəfindən müəyyən ideyalarla dolğunlaşdırılırdı. Ancaq dil dərslərinin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsinə imkan yaradan metodik baza olmadığından ən qabaqcıl təcrübələr belə yayılaraq kütləviləşə bilmirdi.

“Azərbaycan dili” fənn kurikulumunun hazırlanması zamanı qeyd edilən və edilməyən digər ciddi nöqsanlar nəzərə alınmış və dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi başlıca prinsip kimi götürülmüşdür. Burada təhsil səviyyələri və siniflərin yekununda gözlənilən nəticələr “Dinləyib-anlama və danışma”, “Oxu”, “Yazı” və “Dil qaydaları” məzmun xətləri üzrə bacarıqlar formasında sistemləşdirilmişdir. Bir-birini tamamlayan, biri digəri üçün inkişafetdirici təkan funksiyası yerinə yetirən bu standartlaşmış bacarıqlar ilk növbədə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, deməli, həm də məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına istiqamətlənmişdir. Buna görə də, dilin daxili quruluşunu əks etdirən linqvistik məlumatlar yalnız bilik xatirinə deyil, şifahi və yazılı nitqin zənginləşməsi, dolğunlaşması, mükəmməlləşməsində başlıca vasitə rolunu oynayan bacarıqlar kimi verilmişdir. Kurikulum şagirddən müvafiq dil qaydası haqqında bildiklərini nümayiş etdirməyi deyil, həmin dil hadisəsinə istinad edərək fikirlərini düzgün qurmağı önə çəkir. Deməli, fikri fəaliyyət nitq inkişafına zəmin yaradır və təlimin inkişafetdirici funksiyasına uyğun olaraq əks əlaqənin düzgün qurulması ilə təfəkkürün fəallaşmasına yönəlir.

Ən zəruri bilik və fəaliyyəti əks etdirən bacarıqların standartlar şəklində ifadəsi müəllimin konkret mövzunun tədrisi prosesində hansı məqsəd və vəzifələri həyata keçirəcəyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da dərsin modelini, onun hansı üsullarla aparılacağını, işçi fərziyyəsini və əldə ediləcək təlim nəticələrini qabaqcadan planlaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

“Azərbaycan dili” fənn kurikulumunda məzmun xətləri əsasən dəyişməz qalan və yalnız bir təhsil səviyyəsindən digərinə keçildikdə zəruri halda qismən dəyişən əsas standartlara ayrılır. Bu standartlar müvafiq məzmun xətti vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş ən mühüm fəaliyyətləri ümumiləşmiş formada əks etdirir və sinifdən sinfə keçdikcə sadəcə mürəkkəbə doğru təkmilləşərək çevik dəyişən alt standartlar üzrə qruplaşdırılır. Bütövlükdə təmin hissələrini əks etdirən həmin alt standartlar arasında məntiqi əlaqə və fəaliyyət ardıcılığı gözlənilmişdir. Bununla bağlı V sinifdə əksini tapmış əsas standartları və onları açıqlayan alt standartları nəzərdən keçirək.

“Dinləyib-anlama və danışma” məzmun xətti 2 əsas standartı əhatə edən alt standartlar formasında aşağıdakı qaydada ifadə olunmuşdur:

“1.1. Dinlədiyimi fikri anladığımı nümayiş etdirir.”

1.1.1. Danışanın fikrini verdiyi suallar əsasında aydınlaşdırır.

1.1.2. Dinlədiyi məlumatlardakı əsas faktları seçir.

1.2. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*

1.2.1. Deyəcəyi fikrə müvafiq ifadə forması seçir.

1.2.2. Fikirlərini konkret fakt və nümunələrlə əsaslandırır.

1.2.3. Danışarkən mimika və jestlərdən yerli-yerində istifadə edir.

1.2.4. Hər hansı fakt və hadisə ilə bağlı fikir bildirir". (2, 125).

Ümumən, dinləyib-anlama və danışma bacarıqlarına yiyələnmədən təlim prosesində müəyyən nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyil. Müvafiq məzmun xəttində standartlaşmış modeldə əksini tapan ən zəruri bacarıqlar danışanın ifadə etdiyi fikrin məğzini tutmaq, ona adekvat münasibət bildirmək qabiliyyətləri üzərində qurulmuşdur. Anlama söylenilən nitqdə açar sözlərə, fakt və hadisələrə diqqətlə yanaşmaq, aydın olmayan məqamları suallar vasitəsilə bərpa edib yadda saxlamaq, mahiyyətini anlayıb yenidən canlandırmaq kimi özünü təcrübədə doğrultmuş fəaliyyətlərə istinadən aşılanır. Danışma bacarıqları isə nitqin ifadə formasının, söz və ifadələrin düzgün seçimi, fikrin ardıcılığı və məntiqiliyi, mimika və jestlərdən məqamında istifadə, nitq etiketlərin gözlənilməsi kimi qabiliyyətlərə əsaslanır. Müxtəlif mövzularla bağlı təqdimatların müntəzəm təşkili və bu zaman fikri məzmunlu, əhatəli, cəlbedici çatdırmaq üçün əlavə mənbələrdən, kütləvi informasiya vasitələrindən səmərəli istifadə, müzakirələrdə qaldırılan məsələlərə fərqli mövqedən fərdi yanaşma danışma fəaliyyətinin başlıca xüsusiyyətləri kimi verilir. Aşılan bacarıqlar şagirdlərin ictimai həyatda fəal və müstəqil şəxsiyyət kimi qoşulma imkanlarını yüksəldir ki, bu da ana dili təliminin nəticəyönümlü olmasını səciyyələndirir.

"Oxu" məzmun xətti aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur:

"2.1. Mətnə tanış olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.

2.1.1. Lügətlərdən istifadə etməklə tanış olmadığı sözlərin mənasını müəyyənləşdirir.

2.1.2. Sözlün həqiqi və ya məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir.

2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir.*

2.2.1. Tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün oxuyur.

2.2.2. Mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir.

2.2.3. Mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir." (2, 125-126).

Sınıf səviyyəsinə uyğun lüğət ehtiyatının zənginləşməsi yolu nitq bacarıqlarının aşılanmasını nəzərdə tutan bu alt standartlar zəncirin bir-birinə bağlı həlqələrini xatırladır. Bir həlqənin düşməsi zəncirin qırılmasına səbəb ola biləcəyi kimi, alt standartlardan birinin gözlənilməməsi əsas standartın mahiyyətə tamliyinə maneə yaratmış olur. Təcrübə göstərir ki, ibtidai sinifləri başa vurub V sinfə qədəm qoyan şagirdlərin bir qismi düzgün, sürətli, şüurlu oxu bacarıqlarını nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkirlər. Ən başlıca qüsur ondadır ki, şagird oxuya-oxuya düşünə bilmir. Bu isə mənimsəməni zəiflədir, təlim prosesinin ləng aparılmasına şərait yaradır. Orta təhsil mərhələsində qarşıya çıxan bu nöqsanların aradan qaldırılması ədəbiyyat dərsləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili təliminin də üzərinə düşür. Bir-biri ilə inteqrativ əlaqədə verilmiş bacarıqlar, əsasən, mətnə irəli sürülmüş fikrin

cəld, çevik və anlaşılqı formada qavranılmasına xidmət etməklə yanaşı, ədəbi tələffüz normaları gözlənilməklə mətn üzərində yaradıcı işləmək, onu tərkib hissələrinə ayırıb məzmununu yığcam ifadə etmək, üslubunu saxlamaqla strukturunu dəyişmək və s. kimi mühüm fəaliyyətləri əhatə edir. Müxtəlif üslublarda yazılmış rəhbərli mətnlər, linqvistik məlumatlar və onların tətbiqinə yönəlmiş çalışmalar vasitəsilə aşılanması nəzərdə tutulan oxu bacarıqları həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə təmin edir. Şagirdlərə tanış olmayan sözlər üzərində işləməyə imkan yaradılması, lügətlərdən, müvafiq ensiklopedik mənbələrdən istifadə yolu ilə onların mənasının açıqlanması, hətta lazım gəldikdə mənaşəyi ilə bağlı şərhilər verilməsi təlimin şagird-şagird, şagird-müəllim, müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsində fikir mübadiləsi üzərində qurulmasına təmin edir. Bu isə təlimin əsas subyekti olan şagirdi axtarıclılığa, müstəqil fikir sözləyib öz mülahizələrini əsaslandırmağa təhrik edir ki, müasir təhsilin də başlıca amalı cəmiyyət üçün göstərilən qabiliyyətlərə yiyələnməmiş şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

Bundan əlavə, "Oxu" məzmun xəttini açıqlayan əsas və alt standartlar fənlərarası əlaqənin, xüsusilə "Ədəbiyyat" fənni ilə üfqi inteqrasiyanın səmərəli qurulmasında mühüm önəm kəsb edir. Ümumiyyətlə, şagirdlərdə mətn üzərində iş aparmadan onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, dili duymaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün ədəbiyyat dərslərində mənimsədilən bədii nümunələrin dil materialı kimi tədqiqatə cəlb edilməsi daha effektivdir. İbtidai siniflərin ana dili təlimində özünü doğrultmuş bu inteqrativ formaya yuxarı təhsil pilləsində də müfəssəl olunması şagirdlərin dil faktlarını şüurlu mənimsəmələri ilə yanaşı, üzərində iş aparılan bədii materialın dərinliyi qavranılmasına şərait yaradır. Bu iş usulu mətnin hissələri arasında məntiqi və qrammatik əlaqənin qurulması, sözlərin məcazlaşaraq çoxmənalılıq qazanması haqqında şagird təsəvvürlərinə əyanilik gətirməklə onlarda həyatı əhəmiyyət kəsb edən mədəni nitq bacarıqlarının formalaşmasını sürətləndirir. Bundan başqa, mənimsəmədə çətinlik yaradan dil hadisələrinin məhz konkret mətn nümunələri vasitəsilə şərhli təlimə bir canlanma ruhu aşılayır, "quru" dil qaydaları bədii sözün qüdrətilə işıqlanır və şagirdləri idraki fəaliyyətə təhrik edir. Mətn üzərində intensiv iş aparılması həm də məzmun xətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə metodik zəmin yaradır ki, bu da fənn kurikulumunda gözlənilməsi vacib sayılan tələblərdəndir.

"Yazı" məzmun xətti əvvəlkilərdən fərqli olaraq aşağıdakıları ehtiva edən bir əsas standart formasında açıqlanmışdır:

"3.1. Rəhbərli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

3.1.1. Müxtəlif yazı formalarını fərqləndirir.

3.1.2. Mövzu ilə bağlı topladığı materiallar əsasında mətn hazırlayır.

3.1.3. Mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə və nəticə) əlaqələndirir.

3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (ərizə, tərcümeyi-hal) yazır". (2,126).

Nitq fəaliyyətinin ən çətin, hər kəsdən xüsusi yaradıcılıq qabiliyyəti tələb edən növü yazı hesab olunur. Əgər reallıqdan çıxış edərək, şagirdlərin böyük bir qisminin eşitdiklərini, müşahidə etdiklərini və düşündüklərini

aydın, sadə bir dildə rabitəli mətn formasında yazıya köçürə bilmədiklərinə əsaslanaraq, qeyd olunan məzmun xəttində verilmiş bacarıqların məhz mövcud nöqsanları aradan qaldıracağına istiqamətləndiyini görmək mümkündür. Belə ki, bu məzmun xəttində yazı formalarının fərqləndirilməsi, mövzu ilə bağlı materialların seçilib toplanılması, fikrin yazılı ifadəsi üçün uyğun plan qurub müvafiq mətn formasının müəyyənləşdirilməsi və onun hissələri arasında məntiqi əlaqənin saxlanılması kimi sadə bacarıqlardan başlayaraq, yazılmış mətni əlavə faktlarla, şəxsi mülahizələrlə dolğunlaşdırmaq, söylənilmiş fikirlərə münasibət bildirmək, mövzuya uyğun üslub seçmək, tamamlanmış mətni redaktə etmək və dəyərləndirmək kimi daha mükəmməl bacarıqlar şagirdlərdən gözlənilən kompetensiyalara aid edilir. Bundan əlavə, yuxarı sınıflara əldə edilən bacarıqların, tələməyi-hal, elan, məktub, teleqram, izahat, arayış, protokol, hesabat, akt, rəy, məruzə, referat və digər əməli yazı nümunələrinə yiyələnməsi də bir tələb kimi qoyulur. Yazı ilə bağlı standartların məzmununda getmiş bacarıqlar şagirdi yaşadığı arazinin problemlərinə vətəndaş mövqeyindən yanaşmağa, sosial mahiyyət kəsb edən məsələlərə cəmiyyətin diqqətini yönəltməyə hazırlayır ki, bu da təlimin müasir həyatla əlaqəsini gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Nəhayət, dil qaydaları məzmun xəttində dilimizin linqvistik quruluşu ilə bağlı bacarıqların aşılması bu şəkildə nəzərdə tutulmuşdur:

"4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə ayırır.

4.1.2. Sözlün səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini və yaranma üsullarını izah edir.

4.1.3. Cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələrindən məqsədyönlü istifadə edir.

4.1.4. Səit və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir. (2, 126).

Göründüyü kimi, bu alt standartlar şagirddən ən zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları fərqləndirib mahiyyətin izah etmək, sözlün mənə çalarlarını, yaranma üsulunu, qrammatik xüsusiyyətlərini şərh etmək, müxtəlif konstruksiyalı cümlələri tanımaq və onlardan məqsədyönlü istifadə etmək kimi bacarıqlar tələb edir.

Eyni zamanda, şagirdin yazıda durğu işarələrinə əməl etməsi, nitqin düzgünlüyü və ifadəliyinə diqqət yetirməsi kimi bacarıqlar bu məzmun xəttinin əsas tələblərindən biri kimi önə çəkilmişdir. Ona görə də orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin təkmilləşmə-təkmilləşmə inkişafı sinifdən-sinifə keçdikcə daha qabarıq şəkildə diqqətdə saxlanılan problemlər sırasında verilmişdir. Ən əsası, dilin nitq fəaliyyəti zəminində və sintaksis əsasında mənimsədilməsi bu məzmun xəttinin başlıca prinsipləri kimi götürülmüşdür. Belə ki, ən zəruri dil qaydaları, ilk növbədə, dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı fəaliyyətlərinin linqvistik baxımdan düzgün formalaşmasına xidmət edirsə, ikincisi, fonetika, leksika, söz yaradıcılığı və morfolojiya ilə bağlı bütün praktik bacarıqların cümlə və mətn vasitəsilə aşılmasını nəzərdə tutur. Məhz buna görə də alt standartlar söz və cümlə ilə bağlı yaradıcı işlər üzərində qurulmuşdur.

Məlumdur ki, müasir dərs müəllimi biliklərin ötürücüsü rolunda deyil, şagirdləri fikri fəaliyyətə cəlb etməklə konkret mövzu ilə əlaqədar qaldırılan problemi əməkdaşlıq prosesində müstəqil yerinə yetirməyə təhrik edən bələdçi rolunda görünür.

Məqsəd və vəzifələrin, müvafiq iş üsullarının müəyyənləşdirilməsi hansı alt standartlara istinad edilməsindən nə dərəcədə asılıdırsa, dərsin alınması seçilmiş standartların reallaşmasına material verən mövzuya uyğun tədqiqat sualının düzgün müəyyənləşməsi ilə bir o dərəcədə əlaqəlidir. Alt standartlar təlim prosesində bilik və bacarıqların hansı fəaliyyət növləri ilə aşılmasına da bir aydınlıq gətirir. Belə ki, alt standartlarda verilmiş *seçmək, fərqləndirmək, müəyyənləşdirmək, tərtib etmək, nümayiş etdirmək* və s. kimi fəallər dil dərslərində fəaliyyətin necə qurulması haqqında aydın təsəvvür yaratdığı kimi, bu fəaliyyətin qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirməkdə müəllimə böyük yardım etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // Azərbaycan məktəbi, 2007, № 2, s. 90-98.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil məktəbləri üçün ana dili fənni kurikulumu (V-XI siniflər) // Kurikulum, 2009, №3, səh. 124-131.
3. Ümumi təhsil pilləsini dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) // Kurikulum, 2010, №3, səh. 117-130.

XÜLASƏ

"Azərbaycan dili" fənni kurikulumunun mahiyyəti və təlim prosesində ondan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri

Ana dili fənni kurikulumu şagirdlərə aşılacaq bilik və bacarıqların standartlar şəklində ifadəsi üzərində qurulmuşdur. Onun mahiyyətə açıqlanması təlim prosesinin səmərəli təşkilinin əsas şərtlərindəndir ki, məqalədə müəllimləri maraqlandıra biləcək bəzi məsələlər şərh olunmuşdur!

РЕЗЮМЕ

Сущность предметного курса «Азербайджанский язык» и теоретико-практические вопросы его использования в процессе обучения

Предметный курс родного языка составлен на основе усвоения учащимися знаний и умений в виде стандартов. В статье комментируются некоторые вопросы, которые являются основным условием эффективной организации учебного процесса, раскрывают его сущность, в чём заинтересованы учителя.

SUMMARY

Essence of the curriculum of the azerbaijan language and theoretical and practical issues of its use in teaching process

The curriculum of the azerbaijan language has been built on presentation of pupils' knowledge and skills in the form of standards. Its explanation is one of the main conditions of effective organization of teaching process. The article deals with the issues which have great significance for teachers.

İKT-nin AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Müasir təhsilin əsas tələblərindən biri yeni təlim metodlarından səmərəli istifadə etməklə şagirdləri həyata daha yaxşı hazırlamaq, onlara həm özləri, həm də vətən, millət üçün faydalı olmağı öyrətməkdir. Bunun üçün müəllimlər müasir təlim texnologiyalarına yiyələnəməli, onları ənənəvi metodlarla əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Bu işdə isə İKT-dən istifadə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz İTK-dən istifadənin faydasını nəzərə alaraq mən İKT üzrə bir çox kurslardan "Intel-Gələcək üçün təhsil", "Mimio XI-İnteraktiv lövhə ilə tədris", "Mədəd Azərbaycan" təşkilatının Təhsil Nazirliyi ilə birgə həyata keçirdiyi "Həmkar Dəstək" təlim treninqləri və s. keçmişəm.

Keyfiyyətli dərs qurmaq, yüksək nəticələr əldə etmək istəyən bir müəllim kimi, mən İKT-dən fəal dərs prosesinin bütün mərhələlərində – motivasiya, tədqiqat işi, məlumat mübadiləsi, məlumatın təşkili müzakirəsi, ümumiləşdirmə və nəticə, qiymətləndirmə, yaradıcı tətbiqetmə (ev tapşırıqlarının verilməsi) və s. istifadə edirəm.

İKT-dən istifadə edərkən aşağıda qeyd edilən tələbləri yerinə yetirmək lazımdır:

- slaydların nümayişi zamanı rənglərin düzgün seçilməsi;
- səs və dinamikanın üstünlük təşkil etməsi;
- şablonların sadə qurulması;
- animasiyalardan və səs effektlərindən keyfiyyətli istifadə;
- şəkillərin ölçüsünün düzgün olması;
- bütün şrifflərin rahat görünə biləcək ölçüdə olması.

Kurikulum proqramını dəstəkləyən təcrübəli müəllim kimi əvvəlcədən ciddi hazırlaşır, sinifdə isə bələdçi oluram. Mövzu üzrə dərsə hazırlaşarkən bunlara diqqət verirəm:

- Nə üçün öyrədəcəyəm? (Məqsədin müəyyənləşdirilməsi)
- Nəyi öyrədəcəyəm? (Məqsədi reallaşdıran məzmunun dəqiqləşdirilməsi)
- Necə öyrədəcəyəm? (Öyrətmə üsullarının müəyyənləşdirilməsi)
- Necə öyrətdim? (Ölçmə və dəyərləndirmənin – nəticənin qeyd edilməsi)

VII sinif üzrə bir dərs nümunəsi təqdim edirəm:

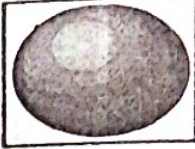
Mövzu: Fel haqqında yekunlaşdırıcı dərs.

Məqsəd: Hərəkət bildirən sözləri şifahi və yazılı nitqdə yerli-yerində işlətmək, təsviredici, inandırıcı, məlumatlandırıcı, əmr, xahiş, məsləhət, arzu və digər təzlərdə nitqi qurarkən nəzakət qaydalarına riayət etmək, felin quruluşca, məna növü, cümlədə vəzifəsi, şəkilləri barədə biliklərə yekun vurmaq.

Dərsin gedişi:

Sinfin təşkilindən, qrup liderlərinin təqdimatından sonra "Mimio" qurğunun elektron lövhəsində slaydlar üzrə iş:

Mövzu:

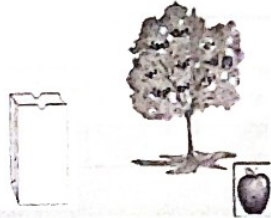
Xəbəri ailənin atası kimi dəyərləndirsək, cümlə ailənin çox zəhmətkeş olan və ailənin əsas yükünü çiyində daşıyan xəbər, əsasən hansı sözlərdir? Hərəkət bildirən əsas nitq hissəsi hansıdır?

Oxu çək və yoxla →

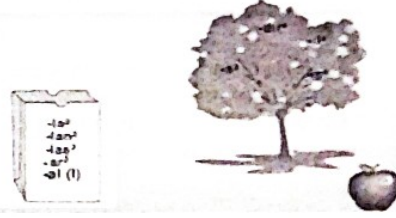
Hərəkət bildirən sözlərdir. Hərəkət bildirən əsas nitq hissəsi feldir.

Danışıq zamanı kifayət qədər hərəkət bildirən söz ehtiyatına malik olmadan fikri dəqiq ifadə etmək mümkün deyil.

Adlardan fel düzəldən şəkilçiləri seç

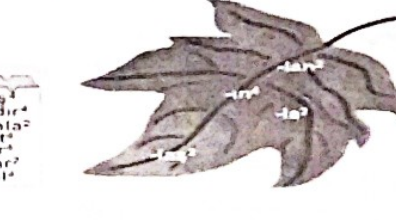
Adlardan fel düzəldən şəkilçiləri seç

Feldən fel düzəldən şəkilçiləri seç

Feldən fel düzəldən şəkilçiləri seç

Felin hansı qrammatik mana növünü növ şəkilçisi yoxdur?

Cavabları tozun yolda

1.Məlum
2.Məchul
3.Qayıdış
4.kbar
5.Qarıyış-birgəlik
6.Şəxssiz

Düz cavabı seç!

Həmişə bildirir

Grammatik mana növü var

Zamana görə dəyişir

Təsdiqdə və inkarda olur

Təsiri və təsiriz olur

A) heh C) sıy
B) əllət D) zərif

Cavab →

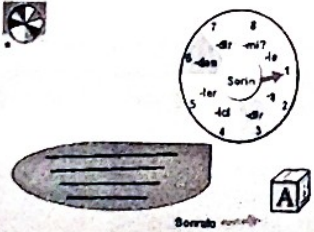

Qruplar üzrə iş

1.Üç dəqiqə müddətində kiçik mətnlər qurun,bayatılar,aforizmlər,mahnılar və atalar sözü söyləyin,fellərin xüsusiyyətlərini açıqlayın

Saat əqrəbinin istiqaməti ilə hansı variantda feldən düzələn sifət alınar?

Söz assosiasiyası

İndi hansı aydır?

Bu ay hansı əlamətlərlə əlaqələndirilir?

Test

- Biri felin indiki zamanının inkarındadır.
a) gəlmir b) gəlməz c) gəlmədi
- Noqli keçmiş zamanda işlənmiş feli göstərin
a) oxudunuz b) bilirmiş c) gəlmisən

Felin qrammatik mana növləri

Növlər	Şəkilçilər	Xüsusiyyətləri	Nümunələr
Məlum	-	İş gören məlum olur	gəl, gəl, odu
Qayıdış		İş gören məlum deyil	
Məchul		İş gören məlum deyil	
Qarıyış			görmək
Birgəlik	-lə, -lə	İş birgə görülür	
kbar			oxudu, yazdı
Şəxssiz			

Felin zamanları

Keçmiş

İndiki

Gelecek

Düzgün yerləşdir

Felin qrammatik mana növləri

Növlər	Şəkilçilər	Xüsusiyyətləri	Nümunələr
Məlum	-	İş gören məlum olur	gəl, gəl, odu
Qayıdış	-m, -m, -m	İş öz üzərində görülür	gəl açla
Məchul	-m, -m	İş gören məlum deyil	məniyə yazdı
Qarıyış	-lə, -lə	İş qarıyışla görünür	görmək
Birgəlik	-lə, -lə	İş birgə görülür	açmaq
kbar	-di, -di	İş 3-cü şəxs tərəfindən görülür	səni yazdı
Şəxssiz	-m, -m	Müvafiq əməl	başla, edici

Səsli məni dinləyin, tapşırıq əməl edin.

QRUPLAR ÜZRƏ İŞ

Uduzlara toxunun

Mahnıdan bir parça dinlə, fəlləri seç, vermiş vərəqlərdə təhlil et

Tapşırıq

Zülfiyə Xanbabayevanın ifasında "Azərbaycan" mahnısı səslənir. Nağmanın xoş avazı şagirdlərin yorğunluğunu aradan qaldırır. Heç nə izah etmədən şagirdlərə işçi vərəqləri paylayıram. Tapşırıq slaydda verilib. Şagirdlərə fərdi tapşırıq verirəm: onlar mahnıdan bir parça dinləməli, həmin parçadan felləri seçib, onlara verilmiş vərəqlərə yazmalı və həmin felləri təhlil etməlidirlər. Mahnı yenidən səsləndirilir və şagirdlər fəaliyyətə başlayırlar.

Bu dünyanın bir adı var,
Canım mənim məmləkətim.
Günəş kimi daim yanar
Odlar yurdum, məhəbbətim.

Qoy ucalsın zirvələrə
O yenilməz bayrağımız!
Qayıdacaq bir gün yənə
Hər bir qarış torpağımız!

Mənim elim-doğma diyar,
Gözəllikdə o bir bahar,
Gələcəyə işıq saçar!
Qurban olum, Azərbaycan!
Bu müqəddəs torpağına,
Baxıb ıgıd övladına,
Qoy sevincin hər bir ana.

Fel	Yanar	Ucalsın	Qayıdacaq	Saçar	Baxıb	Sevincin
Suals	Nə edər?	Nə etsin?	Nə edəcək?	Nə edər?	Nə edib?	Nə etsin?
Leksik məna	Hal-vəziyyət	Hərəkət	Hərəkət	Hal-vəziyyət	Hal-vəziyyət	Hal-vəziyyət
Qurulmuş növü	Sadə	Düzlənmə	Sadə	Sadə	Sadə	Sadə
Təsdiq və ya inkar	Təsdiq	Təsdiq	Təsdiq	Təsdiq	Təsdiq	Təsdiq
Təsirli və təsirsiz	Təsirsiz	Təsirsiz	Təsirsiz	Təsirli	Təsirsiz	Təsirsiz
Qrammatik məna növü	Məlum	Məlum	Məlum	Məlum	Məlum	Məlum
Səxsə və kamuyətə görə	III şəxsin təkli	III şəxsin təkli	III şəxsin təkli	III şəxsin təkli	III şəxsin təkli	Məlum
Zaman	Qeyri-qəti gələcək	-	Qəti gələcək	Qeyri-qəti gələcək	-	-
Fəlin şəkəlləri	Xəbər	əmr	Xəbər	Xəbər	-	əmr
Təsriflənən və ya təsriflənməyən	Təsriflənən	Təsriflənən	Təsriflənən	Təsriflənən	Təsriflənməyən	Təsriflənən

Şagirdlərin hamısı bu tapşırıqı tam yerinə yetirdikdən sonra qruplaşdırılır və qruplarda nəticələri müqayisə edirlər. Qrup adından son doğru variantın təqdimatı hazırlanır. Təqdimatlar elektron lövhədə "ağıllı lövhə"də təqdim olunur. Təbii ki, yalnız qrup liderlərinin deyil, bütün şagirdlərin fəal iştirakı təmin edilir.

Şagirdlərin fəaliyyəti xüsusi cədvəl üzrə qiymətləndirilir. Bu, sosial bacarıqlarla bağlı qiymətləndirmədir.

Şagirdin adı, soyadı:

Meyarlar	Bəli	Qismən	Xeyr
Qrupun ümumi vəzifəsini dərk etməyə çalışır			
Lazım olan məlumatın axtarışını müvəffəqiyyətlə həyata keçirir			
Texnologiyadan istifadə etməyi bacarır			
İşi həm qrupda, həm də fərdi yerinə yetirir			
Biliklərin müstəqil əldə edilməsinə cəhd edir			
Əldə edilmiş bilikləri təcrübədə müvəffəqiyyətlə tətbiq edir			
Səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyi bacarır			
Vaxtı idarə edə bilir			
Materialı idarə edə bilir			
Kollektivin qərarına hörmətlə yanaşır			

Təqdimatların qiymətləndirilməsi gizli səsvermə yolu ilə aparılır. Gizli səsvermə vərəqlərində iki sual verilir:

1. Ən çox bəyəndiyiniz təqdimat.
2. Əgər qrupların təqdimatları səviyyəsindən çıxış edərək onları düzəldiniz, bunu hansı ardıcılıqla edərdiniz?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

Gruplara bölünün

★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

AZƏRBAYCAN Vətən Qarabağ Qələbə

☆☆☆☆☆☆☆☆

Suallara düzgün cavab verən qrup ulduzlar qazanacaq. Daha çox ulduz toplayan qrup qalib olacaq.

★ ★ ★ ★ ★ ★

Beləliklə, mövzuya aid hazırladığım tematik və məlumat müzakirəli təqdimatlar, elektron vasaitlər, interaktiv lövhənin köməyi ilə qiymətləndirmə üçün motivasiyaya uyğun əlavə materiallarla şagirdlərin informasiya prosesinə daha fəal cəlb edilməsinə şərait yaradır. İnformasiya təhsil mühiti formalaşdıqca öyrədən, öyrənen və İKT vasitələri arasında yeni səviyyəli informasiya mübadiləsi imkanları yaranır. Şagirdlərdə sərbəstlik, müstəqil fikir söyləmə, bir-birini dinləmə, müşahidəetmə, müqayisəetmə kimi bacarıqlar formalaşır. Bu dərslər zamanı şagirdlər mövzu ətrafında tədqiqat işi aparır, kəşflər edir, təlimə maraqları, düşünmə fəaliyyətləri artır.

Ulduzların sayına görə qrupların əy şifəlləndirilməsi

1 ★

2 ★ ★

3 ★ ★ ★

4 ★ ★ ★ ★

5 ★ ★ ★ ★ ★

6 ★ ★ ★ ★ ★ ★

7 ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

8 ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

9 ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

10 ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★ ★

Azərbaycan Vətən Qarabağ Qələbə

← Əvvəlki

Növbəti →

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ AİD BƏZİ PROBLEMLİ MÖVZULARIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan dilçiliyi bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, indi də inkişaf və keyfiyyət baxımından zənginləşmə prosesini davam etdirir. Sözsüz ki, digər elmlərdə olduğu kimi, həmin elmin də özünə xas olan problemlə mövzuları vardır. Bu anlamda, nitq hissələri diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan qrammatikasında bir sıra problemlər özünü göstərir ki, tədris prosesində onlara aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyulur. Morfoloji mövzuların tədrisində belə müəyyənləşdirilməyə layiq olan bəzi məsələlər mövcuddur ki, pedaqoji prosesdə onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan, sifət maraqlı nitq hissələrindəndir.

Sifətin öyrədilməsində diqqəti çəkən məsələlərdən biri onun dərəcə əlamətinə aiddir. Dilçilik ədəbiyyatlarında dərəcə əlaməti sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət kimi qeyd olunur və onun yalnız sifətə aidliyi göstərilir. Halbuki çağdaş dil faktları göstərir ki, dərəcə, xüsusilə də çoxaltma dərəcəsinin morfoloji əlaməti olan **-ca, -cə** ədatı, bu dərəcənin fonetik yolla düzəlməsində iştirak edən hərflər (məlumdur ki, bu məqsədlə **p** (qıpqırmızı), **m** (yamyaşıl), **r** (tərtəmiz), **s** (dosdoğru) hərflərindən istifadə olunur) digər nitq hissələrinin tərkibində də işlənir: "Qadın cəmi ikicə çörək aldı". "Mühəndis əlindəkiləri yavaşca ona uzatdı". (Təəssüf ki, dilçilik ədəbiyyatlarında haqqında danışılan **-ca, -cə** səhv olaraq zərf düzəldən şəkilçi kimi qələmə verilir). "Şəhər büsbütün dəyişmişdi" və s.

Örəklərdən görüldüyü kimi, çoxaltma əlaməti saya (birəcə) və zərfa (yavaşca, büsbütün) qoşulmuşdur. Həmin faktlar göstərir ki, dərəcə anlayışını yalnız sifətlə məhdudlaşdırmaq olmaz, onun əhatə dairəsi daha genişdir və artıq dərəcəni kateqoriya kimi qəbul etmək, qrammatik kateqoriyaların sırasına daxil etmək zərurəti yaranmışdır ki, dildəki faktlar da bu fikri təsdiq edir.

Sifətin tədrisində onun quruluş növlərini öyrədikən **-i** şəkilçisi üzərində dayanmağa da ehtiyac duyulur. Sifət düzəldən **-i** şəkilçisi iki cürdür, onlardan biri millidir və isimlərdən sifət düzəldərək dörd cür yazılır (**palıdı rəng, sürməyi paltar, armudu stəkan, gümüşü saç**), digəri isə mənşəcə alınmadır, bir cür yazılır və alınma sözlərə qoşulur. Dilçilik ədəbiyyatlarında həmin şəkilçinin bir cür yazılması qeyd edilsə də, onun iki forması **-i (-vi)** göstərilir. Tam qətiyyətlə demək lazımdır ki, buradakı **v** şəkilçinin tərkibinə aid deyil, sadəcə olaraq bitişdirici samitdir. Hazırda çağdaş türk dilində də **v** bitişdiricisi

vardır (məsələn, "burjuvari" sözündəki v belə samit hesab olunur). Faktlar göstərir ki, v hərfi kök ilə şəkilçini birləşdirməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, dildə həm bitişdirici samit, həm də bitişdirici saitlərdən danışmağa dəyər. Məsələn, biz deyirik ki, -stan bir cür yazılan şəkilçidir, lakin onu işlədəndə qarşısına dörd cür yazılan saitlər əlavə edirik. Məsələn: Dağıstan, gülüstan və s. Əgər sözügedən saitlərin şəkilçiyə daxil yoxdursa və onlar köklə şəkilçini bir-birinə bitişdirirsə, deməli, onların "bitişdirici sait" adlandırılmağa haqqı vardır.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında sözügedən şəkilçi yanlış olaraq -vi kimi göstərilir: "Sonu a saiti ilə bitən ərəb və fars isimlərində a səsi ə səsinə çevrilir və -vi şəkilçisi artırılaraq düzəltmə sifətlər əmələ gəlir". Fikrimizcə, bu şəkilçinin bir adı olar, həmin şəkilçiyə gah -i (vi), gah da -vi adı qoymaq olmaz. Həmin qaynaqda başqa bir yanlışlıqla qarşılaşırıq: "-vi şəkilçisinin -yi, -yı variantı da var. Məsələn, sürməyi (saç), xurmayı (saç), bənövşəyi (rəng), çəhrayı (parça) və s". Burada milli mənşəli -i 4 şəkilçisi ilə alınma -i qarışdırılmışdır. Sürməyi, xurmayı, bənövşəyi sözlərindəki -i milli şəkilçidir, ondan əvvəl işlənan isə bitişdirici samitdir (y), çəhrayı sözündə isə şəkilçi yoxdur, sözügedən -yı sözün kökünə aiddir. Çünki dilimizdə "çəhra" adlı müstəqil söz yoxdur və belə olduqda onun tərkibindəki -yı şəkilçi ola bilməz. (Bax: B.Xəlilov. "Azərbaycan dilinin morfolojiyası", Bakı, 2007).

Beləliklə, dilimizdə iki cür -i şəkilçisi vardır: biri milli, biri isə alınma. Milli şəkilçi dörd cür yazılır və milli sözlərin tərkibində işlənir. Alınma şəkilçi isə bir cür yazılır, alınma sözlərin tərkibində işlənir və ondan əvvəl işlənan v bitişdirici samit funksiyasını yerinə yetirir.

Sifət düzəldən morfoloji əlamətlərdən biri də dörd cür yazılan -ki şəkilçisidir. Elmi ədəbiyyatlara görə, bu şəkilçi zaman zərflərindən sifət yaradır. Lakin həmin şəkilçinin qoşulduğu nitq hissələrini zərflə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, o, sifət və işarə əvəzləyinə də qoşulur. "Hazırkı məsələ onu düşündürür". "Həminki kitab çoxdan oxunmuşdu".

Hal şəkilçilərini, ümumiyyətlə, şəkilçiləri tədris edərkən onların vurğulu olub-olmamasına da diqqət etmək lazımdır. (Vurğu dilçilik elmində çətin mövzulardandır və onun tədrisini ancaq fonetika bəhsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz). Məlumdur ki, vurğu ilə bağlı bütün ədəbiyyatlarda ismin hal şəkilçilərinin vurğu qəbul etməsi haqda fikirlər formalaşmış və artıq sabitləşmişdir. Lakin hal şəkilçilərinin vurğu qəbul etmədiyi məqamlar da vardır. Məsələn, əgər hal şəkilçisindən əvvəl bir cür yazılan -gil leksik şəkilçisi gələrsə, bu zaman hal şəkilçisi vurğu qəbul edə bilməz. Çünki -gil şəkilçisi həm özü vurğu qəbul etmir, həm də vurğunu özündən sonra gələn şəkilçilərə buraxmır.

Sayıların tədrisi də maraqlı pedaqoji proseslərdən biridir. Dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilir ki, say söz yaradıcılığında iştirak etmir, əslində edir, lakin faal deyil. Saylar başqa nitq hissələrindən yaranmış, özündən yaranır. Lakin saydan bir sıra nitq hissələri (məsələn, isim (birlik), sifət (otuzluq), fel (birləşmək) və s.) yaranır. Məlumdur ki, sıra sayları -inci, -inci, -uncu, -üncü şəkilçisi ilə düzəlir. Həmin şəkilçi "necə" sual əvəzləyinə də

qoşulur və dilimizdə yeganə düzəltmə əvəzlik hesab olunan "neçənci?" əvəzliyini yaradır. Ona görə "yeganə" deyirik ki, fikrimizcə, "nəsa, biri, birisi" kimi sözlərin quruluşca düzəltmə əvəzlik hesab olunması düzgün deyil. "Nəsa" "nə isə"nin ixtisar forması, "biri, birisi" isə mənsubiyyət şəkilçili sözdür, əvəzlik kimi işlənir, lakin tərkibindəki şəkilçi qrammatik olduğundan onu düzəltmə söz kimi qələmə vermək olmaz. Çünki düzəltmə sözlərin leksik şəkilçilərlə yaranması məlumdur. Dilimizdə əsl mürəkkəb əvəzlik "filankas", düzəltmə əvəzlik isə "neçənci"dir.

"Bəzi" əvəzliyinin tədrisində də diqqətli olmaq lazım gəlir. Belə ki, həmin əvəzlik bir qədər mübahisəli əvəzlikdir. O, bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında qeyri-müəyyən əvəzlərlərin sırasında verilsə də, məntiqi baxımdan həmin fikirləri təkzib edir. Belə ki, bütün orta və ali məktəb qrammatikalarında göstərilir ki, qeyri-müəyyən əvəzlilər ismin yerində işlənir. "Bəzi" əvəzliyi belə bir mövqeyə malik olmadığından qeyri-müəyyən əvəzlilərə aid edilə bilməz, əgər qeyri-müəyyən əvəzlik hesab edilirsə, o zaman həmin əvəzlilərə verilən tərfi dəyişmək lazımdır.

Əslində, "bəzi" əvəzliyi təyin əvəzliyidir və təyinin suallarına cavab verir, ümumi şəkildə izahedicilik xüsusiyyəti daşıyır. Bu baxımdan, o, təyin əvəzlilərinə daxil edilməlidir. Lakin unudulmamalıdır ki, həmin əvəzliyin bazası əsasında qeyri-müəyyən əvəzlik formalaşır. Bu, "bəziləri" əvəzliyidir ki, "bəzi" əvəzliyinin cəm və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ilə qeyri-müəyyənlik anlamı daşıyır. Bəzi ilə bəziləri arasındakı mənə fərqini nəzərə almaq lazımdır. Onlardan birincisi təyinedicilik, digəri isə qeyri-müəyyənlik xüsusiyyətinə malikdir.

Fellərdə də çətinlik yaradan məqamlar vardır. Bu, xüsusilə də felin təsriflənməyən formalarına aiddir. Məsələləri onlarla eyni tərkibdə olan isimlərdən seçmək lazımdır. Bu anlamda, "yemək", "qazmaq", "oymaq" kimi sözlər diqqət tələb edir: "Yemək hazır oldu" (isim). "O, almaların hamısını yemək istədi" (məsdər). "Plov yeyənlərin hamısına qazmaq çatmadı" (isim). "Başqasına quyu qazmaq lazım deyil" (məsdər). "Xalçanın kənarındakı oymaq qədim dövrləri xatırladı" (isim). "Divarın dibini oymaq və gizlətdiyi əşyanı tapmaq arzusunda idi" (məsdər).

Məsdərin isimlə qarışdırılması onunla bağlıdır ki, hər ikisi ad bildirir. Məsədər hərəkətin, isim isə konkret varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirir. Bu baxımdan, ismin tərfi yerinə düşür. Yəni qrammatik mənasına görə ad bildirmək təkcə isimlərə yox, həm də məsdərə məxsus olan xüsusiyyətdir. Əslində, məsdər "zamanı olmayan feldir".

Məsədər ad bildirmək (hərəkətin adını) xüsusiyyətinə görə isimlə ortaq əlamət daşıyır və digər təsriflənməyən formalar kimi ikinci əsas nitq hissəsinin (məsdər ismin, feli sifət sifətin, feli bağlama zərfin) suallarına cavab verir. Məsədər nə feldir, nə də isim, yəni bütövlükdə nə felin bütün xüsusiyyətlərini daşıya bilər, nə də ismin. Felin ən əsas və önəmli kateqoriyası olan zaman kateqoriyasının əlamətlərini daşıya bilmir, yəni bu məsələdə feldən uzaqlaşır. İsim kimi bütün şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilmir (məsdər

yalnız üçüncü şəxsin sonluğunu qəbul edir), cəmlənmiş və cümlədə təyin ola bilmir.

Son dövr dilçilik ədəbiyyatlarına görə, məsdər "kimi", "tək" bənzətmə qoşmaları ilə işləndikdə təyin olur (məsələn: "Oxumaq kimi yaxşı iş yoxdur"). Lakin bu, düzgün fikir deyil, çünki həmin məqamda təyinedicilik xüsusiyyətini yaradan əsas vasitə qoşulduğu sözlə birlikdə təyinin və tərz zərfliyinin suallarına cavab verən bənzətmə qoşmalarıdır. Həmin qoşmalar hansı sözlə qoşulsa, onunla birlikdə ya təyin, ya da tərz zərfliyi olacaq: "Şəfa kimi (necə? nə cür? hansı?) dost çətin tapılar. O, bacısı kimi (necə? nə cür?) oxuyur". Öməklərdən də görüldüyü kimi, təyinedicilik xüsusiyyətində əsas rol, məsdərə yox, bənzətmə qoşmalarına aiddir.

Felin təsriflənəyən formaları ilə qarşıdırılan məsələlərdən biri eyni şəkilçinin həm feli sifət, həm də feli bağlama yaratmağa xidmət etməsidir. Yəni **-ma**, **-mə** inkar şəkilçisi ilə işlənən **-miş**, **-miş**, **-muş**, **-müş** şəkilçisi fellərə qoşularaq hər iki təsriflənəyən formanın həm feli sifətin, həm də feli bağlamanın yaranmasında iştirak edən morfoloji əlamətdir: "İnsan qəlbi oxunmamış bir kitabdır" (feli sifət). "Dərslərini oxunmamış çələ çıxma" (feli bağlama).

Sözgedən şəkilçi feli bağlama kimi işləndikdə **-madan**, **-mədən** şəkilçisinin sinonimi olur. Hər iki təsriflənəyən formanın moroloji əlaməti olan bu şəkilçinin işlənmə məqamlarındakı əsas fərqli cəhəti unutmaq olmaz. Belə ki, **-miş**, **-miş**, **-muş**, **-müş** şəkilçisi feli sifətlərdə həm təsdiq, həm də inkar formada olan fellərə qoşulduğu halda, feli bağlamalarda inkar şəkilçisi olmadan onları formalaşdırma bilmir.

Bəzi zərf və feli bağlamalar bir-biri ilə qarşıdırılır. Bu baxımdan, "dönə-dönə" sözü maraqlıdır. Bu söz iki anlamda işləndiyindən onları bir-birindən seçmək lazım gəlir: "Qız döngəni dönə-dönə mənə baxırdı" (feli bağlama). "Bu sözləri ona dönə-dönə demişəm" (zərf).

"Dönə-dönə" sözü "dəfələrlə" sözünün sinonimi kimi işləndikdə zərf, "dönmək" mənasında işləndikdə isə feli bağlama olur.

Beləliklə, problemlə məsələlərin üzərində işləmək, əslində, tədris prosesinin maraqlı keçməsinə imkan yaradır. Aydın ki, dərs maraqlı olanda fənni öyrənməyə də həvəs artır. Bu anlamda, nitq hissələrinin tədrisi prosesində problemlə məsələlərə aydınlıq gətirilməsi çox önəmlidir. Bu, bir tərəfdən morfoloji bilikləri dərinləşdirir, digər tərəfdən də gələcək sintaktik anlayışların düzgün qavrayışına imkan yaradır.

Diqqət! Diqqət!

Biz Siza – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalımızdır.

Reduksiya.

OMONİM BAĞLAYICI VƏ ƏDATLARIN TƏDRİSİNƏ KÖMƏK

Aidə SOLTANOVA,

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,

Təhsil Problemləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Dildə hər bir məfhum müəyyən fonetik qabığa malik olub, şifahi nitqdə səs tərkibi, yazıda isə hərflə birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin dildə bəzən bir neçə məfhum bir neçə müxtəlif söz və ya söz birləşmələri ilə deyil, bir söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə edilir. Bundan başqa, bəzən bir neçə hərəkət, iş prosesi bir məcazi birləşmə ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, söz vermək frazeoloji birləşməsi həm danışmaq üçün kimə isə icazə verilməsi, müraciət edilməsi, həm də müəyyən bir məsələdən ötrü vəd verilməsi mənalarda özündə ifadə edir.

Dildə olan bütün söz və hissəciklər daxili məzmun tutumuna və qrammatik funksiyasına görə iki böyük qrupa bölünür: 1) tammənəli sözlər; 2) natammənəli söz və hissəciklər. Tammənəli sözlər leksik-lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik sözlərdir. Bu sözlər əsas nitq hissələri fondunu təşkil edir. Natammənəli sözlər isə yalnız qrammatik məna daşıyır və buraya köməkçi nitq hissələrini, bəzi hissəcikləri və şəkilçiləri daxil etmək olar. Bu bölgün əsas götürsək, dilimizdəki omonimiya hadisəsini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: 1) leksik vahidlərin omonimliliyi; 2) leksik vahidlərlə qrammatik vahidlərin omonimliliyi; 3) qrammatik vahidlərin omonimliliyi.

Leksik vahidlərin omonimliliyi tammənəli sözlərin omonimliliyi olub, daxili məzmun kökünə əsaslanır. Məsələn, top sözü eyni fonetik qabıqda semantikasına görə həm içi hava ilə doldurulmuş rezin və ya dəri idman aləti, həm də ağır artilleriyanın əsas silah növü mənalarda bildirir. Leksik vahidlərin omonimliliyində sözlərin semantikasi əsas götürülür. Məsələn: **çay** – içməli çay və axar çay; **əqrəb** – haşərat növü və saat mexanizminin hissəsi; **göy** – rəng və səma; **ağıl** – dərrakə, şüur və mal saxlanılan yer, üstüaçıq tövlə; **bağ** – ağaclıq və ip; **aşıq** – sazlı-sözlü xalq sənətkarı və qoyunun diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyü və s. Leksik vahidlərin omonimliliyinə frazeoloji vahidlərin omonimliliyini də daxil etmək olar. Çünki bu dil vahidləri bir söz dəyərində olan sabit söz birləşmələri olub, leksik vahidlər hesab olunur. Frazeoloji vahidlərin omonimliliyi geniş yayılmasa da, xarakterik dil hadisəsi kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, "can vermək" frazeni «Bahar təbiətə can verir» cümləsində "diriltmək", "yaşatmaq" mənasında. «Xəstə can verir» cümləsində isə «ölmək» anlamında işlənmişdir.

Leksik vahidlərlə qrammatik vahidlərin omonimliliyinə əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrinin, eləcə də bir sıra frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin omonimliliyi daxildir. Bu dil

vahidlərinin omonimliyi, əsasən, sözlərin xarici formasına, fonetik tərkibinə əsaslanır. Məsələn, **tərəf ismi ilə tərəf qoşmasının, belə əvəzliyi ilə belə ədatının, xülasə ismi ilə xülasə modal sözünün** omonimliyi həmin sözlərin fonetik qabığının eyniliyi ilə bağlıdır. Lakin köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən törəməsi fikrini əsas götürsək, bu dil vahidlərinin daxili məzmununda da yaxınlıq sezilməkdədir.

Leksik vahidlərlə qrammatik vahidlərin omonimliyi kimi frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin omonimliyi də qəbul etmək olar. Məsələn, **əl qaldırmaq** birləşməsini həm frazeoloji vahid kimi, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi işlətmək mümkündür. Belə ki, bu birləşmə «O, heç vaxt özündən kiçiklərə əl qaldırmazdı» cümləsində frazeoloji birləşmə kimi, «O, dərs danışmaq üçün əl qaldırdı» cümləsində isə sərbəst birləşmə kimi işlənmişdir. Eyni sözləri **dil çıxarmaq, yoldan çıxmaq, ağzına su almaq, əl vermək** və s. kimi frazemlər haqqında da demək olar.

Qrammatik vahidlərin omonimliyi yalnız qrammatik funksiya daşıyan köməkçi nitq hissələrinin və şəkilçilərin omonimliyi kimi qəbul olunur. Biz bu yazımızda omonim bağlayıcı və ədatların fərqləndirilmə meyarlarını müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Bağlayıcı və ədatların içərisində elə sözlərə rast gəlmək olur ki, bunlar eyni fonetik görünüş və səslənmədə müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, **ancaq** sözünü götürək. Bu söz bağlayıcı kimi qarşılaşdırma qrammatik funksiyası daşıyır və məna bölmündə də qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi götürülür. Məsələn: «Ağır və məşəqqətli səfərlərin yorğunluğunu unutmaq istəyirdi, ancaq gözlərinə yuxu getmirdi». (M.Hüseyn). «Mən çox yerdə olmuşam, çox yeri görmüşəm, ancaq heç yerdə burada tamaşa edəydim mənzərəyə oxşar lövhəyə rast gəlməmişəm». (Y.Əzimzadə).

Ancaq sözü eyni fonetik qabıqda həm də ədat kimi işlənərək məhdudlaşdırıcı çalar əmələ gətirir. Məsələn: «Sizə onu deyim ki, ancaq canından keçən adam girib bu buruqda işləyə bilər». (A.Şaiq). «Siz sinif vuruşunu millət vuruşuna çevirməklə ancaq vaxtı uzada bilərsiniz». (C.Cabbarlı).

Ancaq sözünün törəmə və tarixi inkişaf prosesini kənara qoyub müasir vəziyyətinə varsaq, onun müxtəlif qrammatik vəzifələri yerinə yetirdiyini görürük. Bu söz bağlayıcı kimi tabesizlik bağlayıcısı olub, həmçinin üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini birbirinə bağlayır, ədat kimi isə tamamilə müxtəlif vəzifə daşıyaraq qüvvətli məhdudlaşdırma anlayışı yaradır. Onu daşdığı vəzifəyə görə ayırma vərdişi qazanana kimi, fərqləndirici meyarlardan istifadə etmək olar. Bu meyarları müqayisə obyektinə olan iki qütb əsasında müəyyənləşdirmək olar. Sadə dildə desək, fərqləndirici meyarları həm bağlayıcı istiqamətindən, həm də ədat istiqamətindən araşdırıb tapmaq mümkündür.

Ancaq qarşılaşdırma bağlayıcısının sinonimi kimi **amma** və **lakin** bağlayıcılarını götürmək və bunları cümlədə **ancaq** sözünün yerinə qoymaqla onun bağlayıcı və ya ədat olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Başqa sözlə, cümlədə **ancaq** sözünün yerinə **amma** və **lakin** sözlərini qoymaq olursa, deməli, həmin söz qarşılaşdırma bağlayıcısıdır, qoymaq mümkün deyilsə, onda bu söz məhdudlaşdırıcı ədatdır.

Eyni müqayisəni ədat istiqamətindən də aparmaq olar. Belə ki, **ancaq** məhdudlaşdırıcı ədatının sinonimləri **yalnız, təkcə, bircə** ədatlarıdır. Bu ədatları cümlədə işləndirən **ancaq** sözünün yerinə qoymaqla da onun bağlayıcı və ya ədat olduğunu aydınlaşdırmaq mümkündür. Məsələn, «Mən onu çox başa salmaq istədim, ancaq heç cür razılaşdırma bilmədim» cümləsindəki **ancaq** sözü bağlayıcıdır, onu **amma, lakin** sözləri ilə əvəz etmək olur, **Lakin** həmin sözün yerinə **yalnız, təkcə, bircə** ədatlarını qoymaq mümkün deyildir. Bu zaman ya cümlənin məzmununu pozulur, ya da tamamilə başqa məna alınır. «Mən bilirdim ki, ancaq sən bu işin öhdəsindən gələ bilərsən» cümləsində isə, əksinə, **ancaq** sözü ədatdır və bu sözü **amma, lakin** bağlayıcıları ilə yox, yalnız, **təkcə, bircə** ədatları ilə əvəz etmək olur. Omonim bağlayıcı və ədat kimi işləndirən sözlərdən biri də **ki** sözüdür. Bu söz hər iki halda köməkçi nitq hissəsi olub, həm aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı kimi, həm də qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Məsələn: Bağlayıcı kimi: Araz öz adını elə cəsarətlə dedi ki, fəhlələrin gözləri onun ulduz kimi yanan parlaq gözlərinə dikildi. (A.Şaiq) İki saatdan artıq idi ki, Qaraca qız mağaranın içində uzanıb qalmışdı. (S.S.Axundov) Mənə elə gəlirdi ki, bu xasiyyət Mürsələ yaratmışdır. (M.Cəlal). Ədat kimi: Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim, Su kimi hər tərəfə axmaz idim. (M.Ə.Sabir). De görüm dərslərdən elə bir çətinliyin yoxdur ki? (M.İbrahimov). Bir adam ki yaxşılığı başa düşmədi, ondan uzaq qaçmaq gərəkdir. (Ə.Vəliyev).

Bağlayıcı və ədat kimi **ki** sözünün necə fərqləndirilməsinə diqqət yetirək. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, **ki** bağlayıcısı heç vaxt sadə cümlənin tərkibində işləmə bilməz, o yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Bu əsasda «Olsun da, qardaş, nə deyirəm ki?» (Y.Əzimzadə) və «O ki yaxşı adamdır, usta!» (M.Cəlal) cümlələrindəki **ki** sözləri yalnız ədat ola bilər.

İkinci bir tərəfdən mürəkkəb cümlə tərkibində işləndirən **ki** bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan baş və budaq cümləni birbirinə bağlayır və bu zaman budaq cümlə baş cümlənin içərisindən çıxan müəyyən sualı aydınlaşdırır. Məsələn, «Mexanikin dediyindən belə məlum oldu ki, bir-iki saata hər şey yaxşı olacaqdır» (X.Hasilova) cümləsi mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. «Mexanikin dediyindən belə məlum oldu» baş cümləsinin içərisindən **nə?** sualı meydana çıxır və «Bir-iki saata hər şey yaxşı olacaqdır» budaq cümləsi həmin sualı aydınlaşdırır.

AŞIQ YARADICILIĞINI TƏDRİS EDƏRKƏN

Məmmədşan SOLTANOV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

Orta məktəbdə aşıq yaradıcılığının tədrisi zamanı ilk təsadüf edilən sözlər aşıq adları, onların qəbul etdiyi təxəllüslər olur. Bu əsasda aşıq adlarının və təxəllüslərinin etimoloji kökünün açılması həm şagirdlərin ümumi marağının köklənməsinə, həm də ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığına istiqamətləndirilməsinə böyük xidmət göstərir.

*Adam var dəstinə verəsən güllər,
Adam var gözünə çəkəsən millər,
Tufarqanlı Abbas, başına küllər,
Nə günə qalmısan, qarı bəyənəm.*

*Aşıq Abbas yana-yana,
Yandı bağrım döndü Qana,
Bir namə yaz Tufarqana,
Daha səndən Aman olmaz.*

*Nə müddətdi dərin dəryaya daldım,
O dəryadan düir götürdüm, düir aldım,
Şikəstə Abbasam, binəva qaldım,
Ayrılmam Pərindən, belə gedərəm.*

Verilmiş misallar görkəmli klassik aşığımız Aşıq Abbas Tufarqanlının yaradıcılığından götürülmüş bədii nümunələrdir. Bu nümunələrdə sənətkar bəzən özünü sadəcə yalnız adı ilə Abbas, bəzən sənəti ilə bağlı Aşıq Abbas, bəzən də bütövlükdə Aşıq Abbas Tufarqanlı kimi təqdim edir, bir sıra hallarda isə adının əvvəlində «qul», «bikəs» və «şikəstə» kimi bədii təyinlər artırır. Aşıq Abbas Tufarqanlı XVI əsrin sonları və XVII əsrin əvvəllərində yaşamış klassik el sənətkarlarımızdandır. Aşığın əsərləri əsasında yaranmış «Abbas və Gülgəz» dastanına söykənərək onun Şah Abbasın hakimiyyəti illərində yaşadığını söyləmək olar. Şeirlərində bəzən adının əvvəlində «Qul», «Bikəs» və «Şikəstə» kimi bədii təyinlər işlətsə də, daha çox Tufarqanlı təxəllüsü ilə Aşıq Abbas Tufarqanlı adı ilə tanınır. Şeirlərinə əsasən belə bir fikir irəli sürülür ki, bu el sənətkarı Cənubi Azərbaycanın Tufarqan adlı yaşayış məkanındandır və anadan olduğu yerin adını özünə təxəllüs seçmişdir. Bunu şairin əsərlərində onun özünə aid qeydlərdə aydınca görmək olar:

*Mən sənə can dedim, sən də mənə can,
Altı eşq oduna, mənim kimi yan,
Adım Aşıq Abbas, yerim Tufarqan,
Gahdan ağla, gahdan yada sal məni.*

Abbas xüsusi şəxs adı Azərbaycan antroponimik sistemində çox yayılmış adlardandır. Bu antroponim sırf ərəb mənşəlidir. Yurdumuza ərəb istilasından sonra islam dini ilə birlikdə qədəm bassada, hərfi mənəsində heç

bir dini, xurafi əlamət yoxdur. Bu antroponimik vahid mənə kökünə görə «tutqun, qaşqabaqlı» deməkdir, onun yaşı isə islamdan böyükdür. Bu adı hələ yeni din – islam dini yaranmamışdan xeyli əvvəl Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi daşımışdır.

Antroponimik sistemimizdə bu ada Əlabbas formasında da rast gəlinir ki, bunun da əslində iki səbəbi var. Əvvəlcə, bu xüsusi şəxs adı əslində elə Əlabbas şəklindədir. Burada «əl» ərəb dilinin müəyyənlik artikludur və adın mənasını dəyişmir. İkincisi, Əlabbas bəzən Əli və Abbas adlarının birləşməsindən yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmənin antroponimik sistemdəki bir variantı da Abbasəlidir.

Azərbaycan antroponimik sistemində az bir müddət Abbasmirzə Qoşa adı da dəbdə olub. Abbasmirzə adına kütləvi meylin səbəbi İran hökmdarı Fətəli şah Qacarın böyük oğlunun şan-şöhrəti olmuşdur. Vəliəhd, sərkərdə Abbas Mirzə XIX əsrin əvvəllərində hökumətin dövlət işlərində, dövlət idarəçiliyində və xarici siyasətində mühüm rol oynamış, Rusiya və Türkiyə ilə müharibələr zamanı İran ordusuna komandanlıq etmiş, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsini imzalamışdır.

Azərbaycan nağıllarında tez-tez şah oğlu Şah Abbasa da rast gəlinir ki, bu da təsadüfi deyildir. Səfəvi sülaləsindən olan şah Məhəmməd Xudavəndənin oğlu Şah Abbas (1571-1629) dövləti gücləndirmək üçün bir sıra mühüm islahatlar keçirmiş, habelə türklər tərəfindən işğal edilmiş Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Dərbənd şəhərlərini, Qarabağı geri almış, böyük bir feodal dövləti yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan antroponimik sistemində Abbas adına da təsadüf edilir və dilimizdə bu adların hər ikisi paralel şəkildə işlənir. Əslində bu adların hansını düzgün hesab etmək olar, hansı doğrudur: Abbas, yoxsa Abas? Tarixilik cəhətdən, əlbəttə ki, bunlardan birincisi daha düzgündür. Lakin Azərbaycan dilinin öz daxili inkişaf qanunları yadelli Abbasa da öz çərçivəsinə salıb cilalamış, sadələşdirmiş və dilimizin ahənginə uyğunlaşdırıb Abasa çevirmişdir.

*Məni sənə aşıq etdi yaradan,
Səyraqıbi haqq götürsün aradan,
İstəyirsən xəbər tutgil Sarıdan,
Yollarında mənəm sail, a Yaxşı!*

*Aşıq, sirin oldu xalqa dasitan,
Günbəgün əhvalın oldu pərişan,
Sağlığına içdiklərim oldu qan,
Nə qədər saqının meyi-nabı var.*

*Ağlım cəm elə, olma sərsəri,
Səndə yoxdu eşqibazlıq əsəri,
Fəhmü fərasətdə yüz sən tək Pəri,
Gərək Məhəmmədə xidmətkar ola.*

Verilmiş misalların məzmunundan məlumdur ki, bunların ikisi məşhur klassik sənətkarımız Sarı Aşığa, digər ikisi isə XIX əsrin əvvəllərində yaşamış və Qarabağda Vaqif şeiri üslubunu davam etdirən

Məhəmməd bəy Aşiq Zəngilaniyə məxsusdur. Tamamilə müxtəlif dövr və zamanlarda yaşamış bu iki sənətkarın şeirlərini bir yerdə verməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Qoşma möhürbəndləri olan bu bədii parçaları birləşdirən bir cəhət 3, 4 və 5-ci misralarda orta Aşiq təxəllüsünün işlənməsidir. Həm Sarı Aşıqın, həm də Məhəmməd bəy Aşiqin Aşiq təxəllüsü ilə yazılmış şeirləri çoxdur və bunları əslində yalnız məzmunlarına və ideya-bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ayırmaq olar.

Aşiq yaradıcılığında bayatı ustadı kimi tanınan Sarı Aşiq XVII əsrin görkəmli saz-söz ustalarındandır. Əsl Adı Sarı olmuş, sonradan aşiq sözünü adının əvvəlinə yox, sonrasına artıraraq Sarı Aşiq təxəllüsü ilə tanınmışdır. Bəzi tədqiqatlara görə, Yaxşı adlı bir qıza aşiq olmuş, onu sevmiş və bu münasibətlə də bəzi şeirlərini Aşiq təxəllüsü ilə yazmışdır.

Görkəmli el sənətkarı Məhəmməd bəy Aşiq Zəngilani isə öz şeirlərinin möhürbəndində çox zaman Aşiq təxəllüsü ilə, bəzən də rəsmi Adı olan Məhəmməd antroponimi ilə çıxış etmişdir. Çox güman ki, Zəngilani onomastik vahidi şairin nisbəsi olmuş, lakin o, bu xüsusi addan möhürbəndlərində istifadə etməmişdir. Aşiq təxəllüsünü isə bu sənətkarın yaradıcılığında həyata, insanlığa vurğun, elə, obaya, vətənə aşiq, xalqını sevən bir şairin poetik ünvanı kimi qəbul etmək olar.

Aşiq yaradıcılığında öz sənətini, peşəsini təxəllüs kimi qəbul edərək adının qarşısında bədii təyin kimi işlədən söz ustaları da vardır. Belə şairlərə misal olaraq Dəllək Muradı, Çoban Əfqanı, Bağban Məhəmmədi göstərmək olar. Bu sənətkarlar həmin adlar altında yazıb-yaradaraq şöhrət qazanmış, əsərlərini də bu adların verildiyi möhürbəndlərlə tamamlamışlar. Məsələn:

*Dəllək Murad, bir vaxt gələr qonağın,
Məsrəf eyləyərsən düğələ yağıın,
Cəhd elə ki, tutulmasın qabağın,
Bir şirin dil hamısından yaxşıdı.*

*Bir aq gün görmədik dari-fənadə,
Çoban Əfqan Verdi ömrünü bədə,
Dövrən varlıındır başdan dünyada
Kasıb niyə bu aləmə gəlirdir?!*

*Aşiq minnət çəkər yarın eşqinə,
Pərvanələr yanar narın eşqinə,
Bağban deyər: bir niğarın eşqinə,
Nə olar ki, o bəxtəvər oynasın.*

Aşiq sənəti yüksək yaradıcılıq məktəbidir. Hər bir sənətkar öz fərdi keyfiyyətləri, zövq və qənaətləri, qəbul etdiyi təxəllüs və nisbələri ilə, xalqın ona verdiyi müsbət yönümlü ləqəbləri ilə təkrar olunmaz bir şəxsiyyətdir. Bu təxəllüs və nisbələrin, xalq sevgisini, doğma münasibəti əks etdirən ləqəblərin arxasında isə el sənətkarının şəxsi həyat və yaşayışı, daxili duyğu və həyəcanları, arzu və düşüncələri, vətənə, xalqa, el-obaya bağlılığı, ictimai mövqeyi və s. kimi səciyyəvi cəhətləri gizlənir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN LEKSİKAYA DAİR BİLİK VƏ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA LİNQVİSTİK ŞƏRHLƏRDƏN İSTİFADƏ

İlahə ORUCOVA,

Azərbaycan Mütəllimlər İnstitutunun müəllimi

Açar sözlər: təlim, sözün mənası, leksika, şərh etmə, bacarıq, səmərəlilik

Azərbaycan dili dərslərində linqvistik şərhlərdən məqsədyönlü istifadə özünü təcrübədə doğrultmuş təlim üsullarından sayılır. Şagirdləri düşünməyə, dil faktlarını müstəqil müşahidə yolu ilə mənimsəməyə və izah etməyə istiqamətlənmiş bu təlim üsulundan V-XI siniflərdə daha geniş istifadə olunur. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin linqvistik şərh bacarıqlarına yiyələnməsi prosesi təlimin aşağı pilləsindən başlanır. Varislik prinsipinin gözlənilməsi baxımından maraqlı doğurduğunu nəzərə alaraq bu məqalədə ibtidai siniflərdə leksikaya dair bacarıqların inkişafına xidmət edən məqamlar üzərində dayanmaq istərdik.

Əgər ikinci sinifdə linqvistik anlayışlar termin işlədilmədən şagirdlərə izah olunursa, üçüncü sinifdən başlayaraq, müvafiq terminlər vasitəsilə təqdim olunur. Buna nümunə olaraq, ad bildirən sözlərin isim, əlamət bildirən sözlərin sifət, hərəkət bildirən sözlərin fel, müraciət bildirən sözlərin isə xitab kimi öyrədilməsini göstərmək olar. Digər baxımdan, şagirdlərə artıq üçüncü sinifdə "termin" anlayışının mahiyyəti açıqlanır və ayrıca mövzu kimi keçilir. Belə olduqda nəyə görə eyni və yaxınmənalı sözlər sinonim sözlər kimi, əksmənalı sözlər antonim sözlər kimi öyrədilməsin? Onsuz da təcrübəli müəllimlər bu mövzuların tədrisi zamanı qeyd edilən terminlərdən səmərəli şəkildə istifadə edirlər və mənimsəmədə heç bir çətinliklə qarşılaşmırlar. Əgər şagirdlərə səslənməsinə görə daha çətin "tembr", "klaviatura", "natürmort", "illüstrasiya", "aplikasiya" və s. anlayışlar termin kimi mənimsədilsə (2, s.79), "sinonim" və "antonim" sözlərinin mənimsənilməsi ilə bağlı hansı problem ola bilər? Fikrimizcə, dərslərlərin növbəti nəşrində eyni və yaxın mənalı sözlər sinonim, əks mənalı sözlər isə antonim sözlər kimi təqdim edilsə, daha effektiv nəticələr verər. Bu, həm də nitqə yığcamlıq gətirər və şagirdləri təkrarçılıqdan azad edər.

Professor Y. Kərimov sinonimlərin praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq yazır: "Sinonimlər nitqin daha aydın, dəqiq, rəngarəng, obrazlı olmasını təmin edir. Eyni sözün təkrarından qaçmağa imkan verir, nitqi zənginləşdirir. Nitqi sinonimlərlə zəngin olan şagird lazımi sözü tez tapır və yerində işlədir. Eyni əşya və hadisə haqqında fikri müxtəlif şəkildə ifadə edir" (3, s.72). Odur ki, şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə sinonim sözlərin şüurlu qavranılması olduqca önəmlidir. Dərslərdə cəmi üç

çalışma verdiyini nəzərə alan müəllim "Sərçə" mətninin birinci abzası üzərində iş aparmaqla mövzunun tam mənimsənilməsinə nail olur:

"Baharın gözəl günlərindən biri idi. Molla Abbasla dəhlizin qabağında aylaşib söhbət edirdik. Mollanın arvadı dayımanlıq üçün buğda yuyub günə sərmiş-di. Molla Abbas həm mənimlə söhbət edir, həm də əlindəki uzun çubuqla buğdanın üstünə gələn toyuqları və quşları qovurdu. Birdən bir an gəlib bir buğda apardı. Hər ikimiz təəccüb etdik, buğda arının nəyinsə lazımdır? Hey fikirləşdik, bir şey anlaya bilmədik" (2, s.62).

1. Birinci cümlədəki hansı sözləri yaxınmənalı qarşılıqlı ilə əvəz etmək mümkündür?

2. "Dəhliz" sözü hansı sözlə yaxınmənalıdır?

A) otaq B) koridor C) mənzil

3. Mətdəki hərəkət bildirən hansı sözləri yaxınmənalı qarşılıqlı ilə əvəz etmək olar?

4. "Təəccüb etmək" sözü hansı sözlə yaxınmənalıdır?

A) çaşmaq B) susmaq C) heyrtlənmək

Qruplar üzrə yerinə yetirilən tapşırıqlar göstərdi ki, şagirdlər birinci cümlədəki "bahar" sözünün "yaz", "gözəl" sözünün isə "xoş" sözləri ilə əvəz etməyin mümkünlüyünü qeyd edirlər. İkinci qrup "dəhliz" sözünə "koridor" sözünün uyğun olduğunu göstərməklə B variantını seçirlər. Üçüncü qrupun üzvləri müzakirə yolu ilə hərəkət bildirən "aylaşmaq", "fikirləşmək", "anlaya bilmək" sözlərinin "oturmaq", "düşünmək" və "başə düşmək" sözləri ilə əvəz edilə bilməsini göstərdilər. Dördüncü qrup C variantını işarələməklə "təəccüb etmək" sözünün "heyrtlənmək" sözü ilə yaxınmənalı olduğunu bildirdilər. Müəllim sinfə sualla müraciət edir: "Sizcə, yaxınmənalı sözlər necə sözlərdir?"

Alınan cavablar lövhədə yazılır:

- Eyni və ya yaxın məna bildirən sözlərə yaxınmənalı sözlər deyilir.

- Cümlə daxilində bir-birini əvəz edə bilən sözlərə yaxınmənalı sözlər deyilir.

Müəllim hər iki cavabın doğru olduğunu qeyd edərək belə bir fikri dəqiqləşdirməyi tapşırır: "Mətdəki yaxınmənalı sözləri bir daha nəzərdən keçirib, onların hansı sözləri əhatə etdiyini söyləyin". Alınan cavablar yenə də lövhədə yazılır:

- Ad bildirən sözləri (yaz – bahar, dəhliz – koridor sözlərinə görə);

- Əlamət bildirən sözləri (yaxşı – xoş cümləsinə görə);

- Hərəkət bildirən sözləri (aylaşmaq – oturmaq, fikirləşmək – düşünmək, təəccüb etmək – heyrtlənmək sözlərinə görə).

Sınıfın diqqətini dil faktlarına cəlb edən müəllim belə bir sual üzərində düşünməyi tələb edir: "Yaxınmənalı sözlərin qarşılıqlı hansı məna qrupuna aid ola bilər?"

Test tapşırıqları üzərində praktik yolla işləyən şagirdlər öz mülahizələrini lövhəyə və ya lövhə qarşısında asılmış kağız üzərinə yazırlar:

- Ad bildirən sözün qarşılıqlı ad bildirən söz olmalıdır.

- Əlamət bildirən sözün qarşılıqlı əlamət bildirən söz olmalıdır.

- Hərəkət bildirən sözün qarşılıqlı mütləq hərəkət bildirən söz olmalıdır. Müəllim bir daha sinfə müraciət edir:

- Deməli, buradan hansı nəticəyə gəlmək olar?

Şagirdlər birmənalı şəkildə söyləyirlər:

- Yaxınmənalı sözlər yalnız eyni məna qrupuna daxil olan sözləri əhatə edir.

Beləliklə, müəllimin istiqamətverici sualları vasitəsilə yaxınmənalı sözlər haqqında yekunlaşmış nəzəri məlumat şagirdlərin özləri tərəfindən verilmiş olur. Sonra dərslərdəki məlumat oxutdurulur. Şagirdlərdən hansı yeni məlumatla tanış olduqları soruşulur. Şagirdlər lövhədəki cavablara əlavə olaraq bildirirlər:

- Yaxınmənalı sözləri heç də bütün cümlələrdə bir-biri ilə əvəz etmək olmur.

İnduktiv yolla keçirilən dərs şagirdlərin nitq vərdişlərinə yiyələnməsi ilə yanaşı, dil duyumunu və linqvistik təfəkkürünü də inkişaf etdirmiş olur.

Üçüncü sinif şagirdlərinin "əksmənalı sözlər" anlayışı altında öyrəndikləri antonim sözlər də maraqlı leksik vahidlərdən sayılır. Professor S.Cəfərov bu tipli sözləri belə izah edir: "Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyətli cəhətləri əksmənalı anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh olunur. Antonimlər əks qütblərdə duran leksik ifadə vasitələridir" (1, s.37). Məhz bu mahiyyətinə görə əksmənalı sözlər şagirdlər tərəfindən daha asan qavranılan mövzulardan sayılır. Buna baxmayaraq, bəzən təcrübədə şəkilçi artırmaqla əks məna bildirən sözlərin də antonim söz hesab edilməsi hallarına da rast gəlmək olur. Ona görə də dərslərdəki nəzəri məlumatda bununla bağlı şagirdlərə xəbərdarlıq xarakterli kiçik izahat verilir (34, s.68). Bu baxımdan Y.Kərimovun antonim sözlərlə bağlı şərhinə əsasən qəti razılaşmaq olmaz. Bəzi alimlərin eyniköklü antonimlərin olması fikrinə münasibət bildirən hörmətli alim yazır: "Şübhəsiz, axırıncıların fikri daha doğrudur. Antonimlər həm eyniköklü (səliqəli – səliqəsiz, xəbərdar – bixəbər, insafli – nainsaf, təmiz – natəmiz), həm də müxtəlif köklü (acı – şirin, az – çox, var – yox, isti – soyuq) və s. ola bilər" (3, s.89). Eyni köklü şəkilçili sözləri də əksmənalı sözlər qrupuna aid edilməsinin qarşısını almaq üçün müəllim müvafiq çalışmalar üzərində iş aparır:

1. Hansı sırada əksmənalı sözlər verilib?

A) ürəkli – ürəksiz

B) bisavad – savadsız

C) varlı – kasıb

2. Hansı sözləri əksmənalı saymaq olmaz?

A) açıq – qapalı

B) dərddli – dərdsiz

C) duzlu – şit

Müəllim şagirdlərin "Yaxınmənalı sözlər" mövzusunun tədrisi zamanı qazandıqları biliklərə istinad edərək əksmənalı sözlərin hansı məna qrupuna

aid olduğunu soruşur. Bir daha dil faktları üzərində müşahidə edib onlar tutuşduran şagirdlər belə bir linqvistik şərhə çıxış edirlər:

– Əksmənalı sözlər də yaxınmənalı sözlər kimi eyni məna qrupuna daxil olan sözləri əhatə edir. Yəni ad bildirən söz ad, əlamət bildirən söz əlamət, say bildirən söz say, hərəkət bildirən söz isə hərəkət mənası ifadə edən sözlərlə əksmənalı ola bilər.

Gəlmiş qənaəti möhkəmləndirmək məqsədilə belə bir cümlə üzərində iş aparılır: “Dünya xeyirxah insanları ilə zülmətə qalib gəlir”.

1. “Xeyirxah” sözünün əksmənalı qarşılığı hansıdır?

A) qorxaq B) xəsis C) bədxah

2. Hansı söz “zülmət” sözü ilə əksmənalıdır?

A) nadanlıq B) işıq C) qaranlıq

3. “Qalib” sözü hansı sözlə əksmənalıdır?

A) məğlub B) qələbə C) qalibiyyət

4. “Xeyirxah” sözü mənaca nə ifadə edir?

A) ad

B) əlamət

C) hərəkət

Beləliklə, şagirdlər yeni sözlər üzərində işləməklə həm söz ehtiyatını zənginləşdirir, həm də linqvistik mühakimə yolu ilə bilik və bacarıqlarını dərinləşdirirlər.

Üçüncü sinif şagirdlərinin leksikaya dair keçdikləri mövzulardan biri sözün həqiqi və məcazi mənası ilə bağlıdır. Təəssüf ki, bu mövzu dərslərdə “Sözün məcazi mənası” başlığı ilə verilmişdir (2, s.72). Məlumdur ki, ibtidai sinif şagirdləri yeni anlayışları daha çox müqayisə yolu ilə mənimsəyirlər. Sözün məcazi mənası da məhz onun həqiqi mənası ilə müqayisədə dərk olunur. Məntiqi baxımdan bir-birini tamamlayan bu iki anlayışın mövzunun başlığına çıxarılması şagirdlərdə assosiativ fikri reaksiya oyadır və mövzunun düzgün mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Fikrimizi təsdiq edən cəhətlərdən biri də budur ki, dərslərdə müəllifləri nəzəri şərhə sözün həqiqi mənasının izahı ilə başlayırlar: “Hər bir sözün ilkin mənası var. Buna sözün həqiqi mənası deyilir” (2, s.72). Şagirdlərdə sözün həqiqi mənası haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün cümlələr üzərində müşahidə yolu ilə iş aparılır. Məsələn:

Cümlədə qara hərflə yazılmış sözləri mənaca müqayisə edin və fərqi göstərin.

1. **Gözəl** mənzərə göz oxşayar. **Gözəl** fikir üz ağardar.

2. **Dərin** çayda üzmək qorxuludur. **Dərin** düşüncəli insanlar müdrik insanlardır.

3. Adil **dəmir** qapılarını rənglədi. Babək **dəmir** iradəli qəhrəmandır.

4. Payızda havalar **mülayim** keçir. Rəna **mülayim** xasiyyətli qızıdır.

Şagirdlər sözlərin cümlə daxilində kəsb etdikləri mənaları müqayisə edir və müəllimin istiqmətverici mülahizələri ilə belə bir fikrə gəlirlər:

– Bəzi sözlər cümlə daxilində digər sözlərlə işlənərək yeni məna ifadə edirlər. İlkin məna həqiqi, yeni məna isə məcazi məna adlanır.

Müəllim şagirdlərin diqqətinə çatdırır ki, heç də bütün sözlər məcazi məna ifadə edə bilmir. Daha çox ad, əlamət və hərəkət bildirən sözlər bu xüsusiyyətə malik olur. Bu isə növbəti “Çoxmənalı sözlər” mövzusunun (31, s.76) mənimsənilməsinə gözəl şərait yaradır. Fikrimizcə, bu mövzunun da şagirdlər tərəfindən şüurlu qavranılması məqsədilə onun “Təkmənalı və çoxmənalı sözlər” başlığı altında verilməsi daha uğurlu səsələnərdi. Çünki çoxmənalı sözlər təkmənalı sözlərlə müqayisədə daha məntiqi qavranılır. Müəllim mövzunun şərhinə başlamazdan əvvəl sifə “qadın”, “qanad”, “üz” və “ayaq” sözlərini bir neçə mənada işlətməyi tapşırır. “Quşun qanadı – təyyarənin qanadı”, “insanın üzü – suyun üzü – dəftərin üzü”, “uşağın ayağı – stulun ayağı – şkafin ayağı” nümunələrini gətirməklə verilmiş sözləri qarşılaşdırən şagirdlər onların bir neçə məna bildirdiklərini, “qadın paltarı – qadın gözəlliyi – qadın ürəyi” birləşmələrində isə “qadın” sözünün yalnız bir mənada işləndiyini söyləyirlər. Bu faktdan çıxış edən müəllim belə bir nəzəri məlumatla mövzunu şərh edir:

– Dilimizdə elə sözlər vardır ki, yalnız bir mənası olur. Belə sözlər təkmənalı sözlər adlanır. Həqiqi mənası ilə yanaşı, cümlə daxilində bir neçə məcazi mənada işlənən sözlər isə çoxmənalı sözlər adlanır.

Leksikaya dair maraqla qarşılanan mövzulardan biri terminlərlə əlaqədardır. Dərslərdə onun sadə elmi tərfi verilməklə çalışmaları üzərində məqsədyönlü iş aparılır. Şagirdlər 3 və 6 nömrəli çalışmaları əsasında belə bir fikrə gəlirlər:

– Bəzən eyni termin müxtəlif elm sahələrinə aid ola bilər.

5 nömrəli çalışmanın düzgün həlli isə belə bir qənaətlə nəticələnir:

– Bəzən bir söz müəyyən elm sahəsində termin kimi də işləyə bilər, məsələn, “kök”, “siçan” sözləri buna nümunə gətirilə bilər.

Müəllim çalışmaların tərkibində termin kimi işlənən sözlərin hansı mənanı bildirdiklərini soruşur. Şagirdlər həmin terminlərin (balet, şəkilçi, üçbucaq, ritm, tembr, oktava, heca və s.) ad bildirən sözlərə aid olduğunu göstərirlər.

Nəhayət, üçüncü sinifdə leksikaya dair biliklər “Sözün mənasını necə izah etməli” mövzusu ilə tamamlanır (2, s.84). Təhlil göstərir ki, burada verilən linqvistik şərh ikinci sinifdə verilən şərhə müqayisədə yarımçıq xarakter daşıyır. Şagirdlərə sözün mənasını 3 üsulla izah etməyin mümkünlüyü həmin dərslərdə vasitəsilə izah olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) sözün yaxın mənalı qarşılığını göstərməklə;

2) sözün əks mənalı qarşılığını göstərməklə;

3) sözün əlamətini və aid olduğu məna qrupunu müəyyənləşdirməklə.

Mövcud dərslərdə isə 2-ci üsulun qeyd olunmadığını nəzərə alan müəllim keçirilənləri bir daha xatırlatmalı və müvafiq çalışmaları şagirdlərdə praktik vərdislər formalaşdırmalıdır.

Qabaqcıl müəllimlərlə aparılan sorğu və müşahidələrimiz göstərir ki, şagirdin söz ehtiyatının zənginləşməsinə xidmət edən leksikaya dair nəzəri məlumatların səmərəliliyini artırmaq məqsədilə məktəblilər üçün

sadələşdirilmiş izahlı lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac duyulur. Bu çünki lüğətlərdən istifadə vərdişlərinə yiyələnən şagird sözün mənasını müəyyənləşdirməklə bağlı əlavə vaxt aparan suallardan, çəşqinliqdan irəliləyən tələş hissindən azad olur. O, mənasını bilmədiyi sözləri lüğət vasitəsilə mənimsəyib nitqində aktivləşdirir, oxu və yazı sürətini artırır.

Məqalənin elmi yeniliyi: ibtidai sinif şagirdlərinin məntiqi təfəkkürünün inkişafına yönəlmiş dil materiallarının mahiyyəti açıqlanır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: şagirdlərin şüurlu fəaliyyəti əsasında dil dərslərinin təşkilini təmin edir və bu işdə fənn müəllimlərinə istiqamət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı: Maarif, 1982.
2. İsmayilov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun Kitab, 2010.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə lüğət işi. Bakı: Maarif, 1971.

XÜLASƏ

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin leksikaya dair bilik və bacarıqlarının inkişafında linqvistik şərhəldən istifadənin səmərəliliyi

Dil dərsləri şagird nitqinin zənginləşməsi ilə yanaşı, tənqidi təfəkkürünün də formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə buna imkan yaradan vasitələrdən biri kimi, linqvistik şərhəldən istifadə məqamları üzərində dayanılır və onun səmərəliliyi qeyd olunur.

РЕЗИОМЕ

Эффективность использования лингвистического комментария в развитии знаний и умений учащегося по лексике на уроках азербайджанского языка.

Уроки языка способствуют не только обогащению речи учащегося, но и формированию критического мышления. В статье подчеркивается эффективность и заостряется внимание на лингвистическом комментарии, как одном из способов, создающих возможность этому.

SUMMARY

Efficiency of use the linguistic comment in development of pupil's knowledge and abilities on lexis at the lessons of the Azerbaijan language

The language lesson enriches not only the pupil's speech, but at the same time it forms rise critical thinking. The article points out the efficiency of use the linguistic comment, which is considered as one of the method creating an opportunity for forming of critical thinking.

ŞAĞİRD LƏRDƏ TƏLİMƏ ŞÜURLU MÜNƏSİBƏTİN FORMALƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMINƏ ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Aynur VƏLİYEVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

Açar sözlər: məktəb, təlim, müəllim, metod, ənənəvilik, fəalliq

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev haqlı olaraq təhsilin, təhsil – almanın insan həyatında vacib olduğunu qeyd edirdi. O deyirdi: "Təhsil sahəsi müqəddəs bir sahədir. Çünki təhsil sahəsi uşaqları, gəncləri hazırlayıb gələcəyə əsl vətəndaş, yüksək səviyyəli mütəxəssis etmək üçün mövcuddur". Məhz buna görə də Azərbaycan təhsili get-gedə inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi həyatında köklü sürətdə dəyişikliklər 15 ildir ki, özünü göstərir. Bütün bu dəyişikliklər Azərbaycanda yeni təhsil islahatlarının keçirilməsi, yeni təlim texnologiyalarından istifadəni zəruri etmişdir. Belə bir şəraitdə, təhsildə yeni-yeni tədris proqramları həyata keçirilir. Bu baxımdan həm köhnə ənənələr nəzərdən keçirilib təkmilləşdirilir, həm də xarici ölkələrin təhsil sistemi öyrənilərək yeni təhsil sistemində tətbiq üçün işlənilir.

Ölkəmizin təhsil sahəsində əsaslı islahatların aparılmasının təşəbbüsçüsü də Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz onun 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" milli təhsilimizin gələcək inkişaf yolunun və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynamış, təhsil tariximizdə başlanan yeni dövrün təməlini qoymuşdur.

İslahat proqramında da qeyd edildiyi kimi, təlim metodu geniş mənada tərbiyənin ümumi məqsədi və vəzifələrindən, ictimai-tarixi mərhələdən, təlim məqsədi, məzmunu və didaktik prinsiplərindən asılı olaraq dəyişir. Dərsin səmərəli təşkili və şagirdlərin zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə şüurlu yiyələnməsi dərstdə şagirdlərin tərbiyəsi və inkişafı metodlarının seçilməsindən, onlardan necə istifadə edilməsindən asılıdır. Təlim metodundan istifadə həmişə müəyyən məqsədə tabe olub, qoyulmuş tədris vəzifəsini yerinə yetirir, məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə aparır, planlaşdırılmış nəticəyə gətirir.

Ənənəvi təlim metodları ətraf varlığın dərk olunmasının sınaqdan çıxmış yoludur. Ənənəvi metodlar tədris prosesinin çox mürəkkəb komponenti olub, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin bütün sahələrinə

xidmət edir. Bu metodlar müəllim və şagirdlərin tədris-tərbiyə vəzifələrinə həllinə istiqamətlənmiş qarşılıqlı fəaliyyətinin qaydaya salınmış yoludur.

Tədris prosesində müxtəlif təlim metodlarına müraciət edilməli, onlardan vəhdətdə istifadə olunmalıdır. Hazırda şagirdlərin təlimin yeni məzmununu şüurlu mənimsəmələri üçün onlardan yüksək idrak fəallığı tələb edən yeni metodların səmərəli ənənəvi metodlarla bəcaarıqla birləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Müəllim materialı şagirdə şüurlu mənimsətmək üçün ilk öncə şüurluluq prinsipini mükəmməl bilməli və onu praktikada tətbiq etməyi bacarmalıdır. Təlimdə şüurluluq, fəallıq prinsipi təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini - mənimsəmənin xarakterini, onların təlimə münasibətini əks etdirir: hər bir şagird təlimə şüurlu, fəal və müstəqil surətdə yanaşmalıdır.

Təlimdə şüurluluq və fəallıq formalizmə, əzbərciliyə qarşı mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Formalizm, əzbərcilik beyni "şikəst" edir, fikir süstlüyü doğurur, zehni inkişafa mane olur.

Son zamanlar bir sıra tədqiqatlarda yeni metodların ənənəvi metodlardan üstünlüyü məsələsinə toxunulur. ənənəvi metodlardan yalnız mənfi planda danışılır. Şübhəsiz ki, məsələyə bu cür yanaşmaq kökündən səhvdir. Ənənəvi metodlardan tamamilə imtina etmək, əvvəlcə, didaktikanın nəinki illərdən, hətta əsrlərdən bəri əldə etdiyi böyük nailiyyətləri, məktəbin qazandığı zəngin təcrübələri inkar etmək olardı. Digər tərəfdən, onlardan imtina edilməsi, təlim metodlarının xəzinəsini nəinki kasıblaşdırır, hətta çox basitləşdirərdi. Ənənəvi metodlara münasibət məsələlərində bəzi müəllimlərin səhva və yol vermələri onların həmin metodlara, obrazlı desək, dünyanın gözü ilə baxmalarından irəli gəlir. Halbuki müəllimlərimizin əksəriyyəti indi ənənəvi metodlardan müasir tələblər səviyyəsində çox ustalıqla istifadə edir və böyük müvəffəqiyyətlər qazanırlar. Ənənəvi metodların çoxu təcrübədə ələ təkmilləşmə prosesi keçib ki, onlar tamamilə müasirləşib; yeni metod və priyomlarla üzvi surətdə əlaqələndirilmə xüsusiyyəti kəsb edib.

Cəsarətlə demək olar ki, ənənəvi və yeni təlim metodları ilə zəngin olan metodik arsenaldan müəllimin istifadə bacarığı tədrisin keyfiyyətinin rəhvidir. Konkret olaraq, ənənəvi təlim metodlarının müxtəlif fənlər üzərində nümunələr verməklə mahiyyətini açmaq olar. Məsələn, mühazirə ənənəvi təlim metodu adlandırılırsa da, ədəbiyyatın tədrisində indi də möhkəm yer tutur. Proqramın məzmununa daxil olan ələ mövzular var ki, onları şagirdlərə mühazirə metodu ilə çatdırmaq mümkündür: məsələn, IX sinifdə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı, yaxud X sinifdə 1917-1931-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumatlar verilir. Bu xarakterli materialları şagirdlərə çatdırmaq üçün mühazirə metodu daha müvafiqdir. Bəli məlumatı, zəngin faktları, ədəbiyyatın həmin dövrdə baş verən hadisələrə münasibətini, müxtəlif sənətkarların yaradıcılıq istiqamətinə dair xülasəni ancaq mühazirə metodu ilə əhatə etmək mümkündür. Bu mövzuların qarşısında duran vəzifənin yerinə yetirilməsində başqa təlim metodları mühazirə metodu qədər ciddi əhəmiyyət kəsb etmir.

Müsahibə təlim metodları arasında geniş yayılmış və orta məktəbin bütün siniflərində istifadə olunan metoddur. Ədəbiyyat dərslərində müsahibə metodundan, xüsusilə evristik müsahibədən istifadəyə geniş imkanlar var. Bu metod şagirdlərin fikri fəallığı, bu və ya digər sahədə müəyyən nəticə çıxarmaları üçün əlverişli şərait yaradır. Həmin metodun tətbiq olunma yerini düzgün müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Deyək ki, hər hansı bir yazıçının, məsələn, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı nümunələri üzrə iş aparılıb, indi isə sənətkarı düşündürən məsələləri, əsərlərində qaldırdığı problemləri Nizami yaradıcılığında əməyə münasibət, ədalətli hökmdar problemi, qadın idrakına inam və s. şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq dərslərin əsas məqsədidir. Bu geniş material içərisindən vacib olanı seçib ələ çıxarmaq, diqqət üçün əsas obyektə çevirmək işində müsahibə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müsahibə yolu ilə şagirdlər Nizami yaradıcılığını, xüsusilə ədəbin üzərində müəyyən iş aparılan əsərlərini («Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «İskəndərnamə»-dən oxuduqları parçaları) nəzərdən keçirir, fikrən axtarıya başlayır və tələb olunan məsələni «tapmağa cəhd edirlər».

Təlim metodlarının seçilməsində bəzi meyarlar əsas götürülür. Müəllim dərslərin məqsəd və vəzifəsindən, keçilən fənn və mövzudan, şagirdlərin dərk etmə imkanı və hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək konkret sinif və dərslər üçün optimal (münasib) təlim metodlarını seçib tətbiq etməlidir. Müəllimin pedaqoji ustalığının mühüm göstəricilərindən biri də budur.

I-IV siniflərdə müəllim materialı hissələr üzrə və bütövlükdə hafizədə canlandırmağa doğru istiqamətləndirən suallarla məktəblilərə müraciət edir. Şagirdlər bu zaman nisbətən az müstəqillik göstərir, yeni nümunələr, misallar götürə bilmirlər. Onların nümunələri müəllimin çəkdiyi misallara oxşayır. Orta və yuxarı siniflərdə tədris materialının ilkin möhkəmləndirilməsi zamanı məktəblilər daha müstəqil və şüurlu fəaliyyət göstərirlər. Onlar verilən suallar üzrə qazanılmış biliklərdən daha mühüm olanları təsvirlərində canlandırır və plan tuturlar ki, bunun əsasında mövzu aydınlaşdırılır. Özləri nümunələr seçir və məsələ tərtib edirlər. V-IX siniflərdə ilkin mərhələdə əsas yer fakt və anlayışlar sisteminin möhkəmləndirilməsi tutur. Lakin bu siniflərdə faktlar üzərində işin sadə, ibtidai formalarının ixtisarı hesabına anlayışlar və ümumiləşdirmələr nisbətən genişləndirilir. X-XI siniflərdə möhkəmlətmə daha mühüm məsələlər üzərinə keçirilir və şagirdlər materialın məzmununa dərindən nüfuz edir, bütövlü, tam aydın başa düşürlər.

Tədris materialını möhkəmlətmə üzərində işin müvəffəqiyyəti şagirdlər üçün onun necə maraqlı oyanmasından və bilikləri möhkəmlətmə üsullarının məktəblilərin fəallığına şərait yaratmasından asılıdır. Material yeni olmadıqından möhkəmlənən tədris materialı öz-özlüyündə fəal maraqlı doğurur. Ona görə də müəyyən priyomların köməyiylə şagirdlərdə işə fəal münasibət yaratmaq lazımdır.

Təlim metodlarının materialın xarakterinə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması zərurəti dil dərslərində müsahibəni irəli sürür. Müsahibədə qazanılmış dil təcrübəsi, biliklər sistemə salınır. Müsahibənin məzmununu uşaqların məntiqi qabiliyyətinin inkişafı üçün

faydalı olduqda, induktiv əqli nəticə yolu mənimsəməyə kömək etdikdə ondan istifadə çox faydalıdır. məsələn, sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər haqqında biliklərə yiyələnmək üçün şagirdlər onların üzərində müşahidə aparır. forma və mənasına görə müqayisə edirlər.

A. Disterveq inkişafetdirici müsahibə kimi təsəvvür yaradan yalan sual verməyi tənqid edir. yenicə öyrənilmiş məsələni ayrı-ayrı sözlərlə müəllimə qaytarma prosesini suallarla oyun adlandırır.

Müsahibə prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin düzgün təşkilinə əyani vasitədən istifadə də çox kömək göstərir. Müsahibə biliklərin əldə edilməsinin kollektiv metodu olmaqla böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ən zəif uşaq da müsahibədə iştirak edir. tədrisçən onda öz qüvvəsinə inam yaranır. Bununla belə, müsahibə çox vaxt alır. Ona görə də müsahibədən yeni qrammatik anlayış formalaşdırıldıqda, yaxud təhlil əsasında qayda müəyyənləşdirildikdə istifadə edilməlidir.

Deyənlərdən aydın olur ki, təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi sahəsində hələ çox iş görülməlidir. L.Tolstoyun sözləri ilə desək, tədris işi incəsənətdir. Onun sonu və tamamlanması mümkün deyil, inkişafı və təkmilləşdirilməsi isə sonsuzdur.

Müasir təhsilin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür stüasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu axtarmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu xüsusda **yeni təlim metodlarının** tətbiqi labüddür. Elmin, texnikanın bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə **ənənəvi üsullardan əl çəkmək**, yeni fəal-interaktiv təlim metodlarından yararlanmaq, onları lazımcına qavramaq və dərsləri bu aspektdə qurmaq pedaqoqlardan böyük məsuliyyət və cəsarət tələb edir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq yuxarıda söylənilən problemlərin səmərəli həlli üçün ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzii lazımdır.

İnteraktiv təlim idraki və kommunikativ fəaliyyətin elə bir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə proses iştirakçılarının hər biri öz töhfəsini verir. Bu prosesdə yalnız müəllimlə şagirdlər deyil, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərirlər.

İnteraktiv metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtarış tapmalarına yardımını nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu təlim prosesində müəllimlə yanaşı şagirdlər də dərslə fəal iştirakçılardır. Passiv təlimdən fərqli olaraq burada müəllim və şagirdlər bərabər hüquqlara sahibdirlər. Passiv təlim avtokrat əlaqəyə əsaslandığı halda, aktiv təlim metodu demokratik münasibətlər əsasında qurulur. Onu interaktiv metodla eyniləşdirənlər də var. lakin bu, tamamilə səhv yanaşmadır. Bəzi ümumi cəhətlərinə baxmayaraq onların arasındakı ciddi fərqlər elə ilk nəzərdə görünür.

Dərsi optimallaşdırma, intensivləşdirmə, fənlər və mövzulararası əlaqə yaratma, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür, şagird müstəqilliyi və şəxsiyyətini inkişafetdirmə və formalaşdırma məqsədilə verilən biliyin məzmununu ötürmək üçün müxtəlif fəal (interaktiv) metodlardan – debatlardan və diskussiyalardan, qruplarla, cütlərlə işdən, əqli hücumdan, klaster, sinkveyn, Venn diaqramı, BIBÖ, dəyirmi masa, T-sxemlər, istiqamətləndirilmiş mühazirə, karusel, ziqzaq və s. kimi bir sıra metodlardan (strategiyalardan), didaktik oyunlardan və digər yaradıcı işlərdən istifadə olunur ki, bütün bunlar təlim texnologiyalarından istifadə prosesinə daxildir və bu prosesdə öz həllini tapan metodlardır.

Təcrübə göstərir ki, fəal (interaktiv) təlimin aşağıdakı metodlarının tətbiqi hər bir müəllim tərəfindən istifadəsi uşaqların dərslər zamanı idrak fəallığını və əməkdaşlıq həvəsini artırır:

Karusel sistemi- şagirdlərin fərdi sorğulanması. Eyni suala qrup daxilində şagirdlərin fərdi (anonim) cavab verməsi.

Kublaşdırma- şagirdləri eyni mövzu ətrafında altı cür müxtəlif sual verməyə və onlara cavab tapmağa dəvət. Suallar Blum taksonimiyasındakı sual səviyyələrinə uyğundur.

Ziqzaq- birgə qarşılıqlı təlim strategiyası. Şagirdlərin qruplara bölünərək, eyni zamanda, müəllim və şagird rolunda informativ mətni qavraması.

Sinkveyn- 5 sətirlik qafiyəsiz şeir; şagirdləri mövzunu təsəvvür etməyə yönəldən vasitə kimi istifadə edilir.

Əqli hücum (beyin həmləsi)- əvvəlcə məhdudiyət qoyulmadan mövzuya aid çoxlu ideyanın azad şəkildə yaranması və s.

Fəal interaktiv təlim prosesində biliklər şagirdlərə hazır formada təqdim olunur. Şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə edirlər. Müəllim biliyi ötürən rólundan imtina edir və bələdçi vəzifəsini (fasilitator) daşıyır. "İnteraktiv" sözünün mənasında da kiminlə, nə ilə dialoqa, qarşılıqlı əməkdaşlığa girmək dayanır. "Fəal təlim" anlayışı isə sinfin, auditoriyanın passiv, seyrçi olmamasına işarədir. Bu təlim prosesində sinif (auditoriya) qrup və cütlər formasında problemin həlli yollarına dair axtarışa çıxarılır, qruplar əldə olunmuş nəticələri işçi vərəqlərində qeyd edir, sonra onun təqdimatını həyata keçirirlər. Təqdimatlar bitdikdən sonra bu tədqiqat nəticələri arasında rəhbərlik yaradılır, məlumatlar sistemləşdirilir və ümumi bir şəkildə təsəvvür olunur. Bundan sonra həmin yekunlarla tədqiqatın başlanğıcında şagirdlərin (auditoriyanın) irəli sürdüyü ilkin fərziyyələrlə müqayisələr aparılır. Şagirdlər (öyrənilənlər) hansıların üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu müşahidə edir və ümumi nəticəyə gəlirlər. Göründüyü kimi, belə dərslərdə əvvəlcə öyrəniləcək mövzu ilə bağlı problem qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhriketmə deməkdir. Yəni şagirdlərin (auditoriyanın) təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını ortaya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat

işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri işi vərəqlərində qeyd olunur və təqdimatlar həyata keçirilir. Sonra təqdim olunan məlumatlar təşkil və təsnif olunur. Alınan qənaətlər ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin təbiiq barədə işlər yerinə yetirilir.

İnteraktiv metodlardan məqsədyönlü istifadə təlim prosesini intensivləşdirir, şagirdlərin bilik və bacarıqları şüurlu mənimsəməsinə, müstəqillik və fəallıqlarının artırılmasına səbəb olur. Məktəblilərdə tanqidi, yaradıcı təfəkkür, müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, qərar qəbul etmək kimi həyat bacarıqları inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT:

- A. Дистервер. Избранное педагогическое сочинение. Москва, 1956,
Abdulla Mehrabov. Müasir təhsilin müasir problemləri. Bakı; 2007.
Fərahim Sadıqov. Pedaqogika. Bakı; 2009.
Fərrux Rüstəmov, Tamilla Dadaşova. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı; 2007.
Abdulla Mehrabov, Ənvər Abbasov və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.

XÜLASƏ

Şagirdlərdə təlimə şüurlu münasibətin formalaşdırılması probleminə ənənəvi və müasir yanaşmalar

Təlim prosesində müxtəlif təlim metodlarına müraciət edilməli, onlardan vəhdətdə istifadə olunmalıdır. Hazırda şagirdlərin təlimin yeni məzmununu şüurlu mənimsəmələri üçün onlardan yüksək idrak fəallığı tələb olunur. Ənənəvi və fəal təlim metodlarından səmərəli istifadə etməklə təhsildə yüksək nailiyyətlər əldə etmək olar.

РЕЗИМЕ

Традиционные и современные отношения школьников для формирования сознательного отношения к учёбе

В учебном процессе нужно обратиться к разным учебным методам, пользоваться ими вместе. В данный момент у школьников требуется высокое умственное активность чтобы присвоить содержания методов новой учёбы. Если пользоваться традиционными и активными методами вместе, то в учёбе можно достигнуть высоких достижений.

SUMMARY

The problem of forming in pupils of the conscious attitude traditionally and modern approaches

Should be addressed to method of different training in the process of training must be used in the unity from them. Activity of high reason demand it is required. Traditional for conscious appropriate new maintenance of the training at present of the pupils from them and to get acmes in the education with use from methods of active training efficiently are possible.

ŞAGİRD LƏRƏ ÖYRƏDİN: “KİTABİ-DƏDƏ QORQUQ”DA AT KULTU

Əzizxan TANRIVERDİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

At oğuldur. “Kitab”da atın dostdan, qardaşdan, hətta oğuldan üstün tutulduğunu təsdiqləyən detallar müşahidə olunur: Bərü gəlgi, qulunım oğul! Qazanın dilindən verilmiş bu misrada metaforikləşmiş “qulunım oğul” müraciəti Uruza ünvanlanıb, sevimli oğlum, gözəl oğlum, körpə oğlum və s. mənaları ifadə edir. Deməli, “qulunım oğul” müraciəti metaforik-poetik funksiya daşıyır. Atın oğuldan üstün tutulması da məhz bu kontekstdə müəyyənləşir. Burada Qazan və at münasibətlərinin bəzi cəhətlərini ümumiləşdirmək lazım gəlir: 1. Qeyd etdiyimiz kimi, Qazan xan və Qonur at adlarını “q” səsinin alliterasiyası birləşdirir; 2. Qazan xan atı qəhrəmandan üstün hesab edir: “Hünər atındır”; 3. Qazan xan yeganə obrazdır ki, onun dilində atla bağlı məsəl verilmişdir: “At işləməsə, ər ögünməz”. Bu məsəlin dastandan leytmotiv kimi keçdiyi xüsusi olaraq vurğulanır. 4. Qazanın bir sıra epitetləri atla bağlıdır: Qonur atın ayası! Qaraqöz atın belinə yatan Qazan! Bu mənada Qazanın dilində “qulunım oğul” ifadəsinin işlənməsi təbii qarşılıq, həm də bu müraciət onun dilindəki Oğul!... Ay oğul!... Arslanım oğul!... Oğul, oğul, ay oğul!... Canım oğul! kimi müraciətlərlə bir sırada dayanır. Digər tərəfdən, həmin müraciətin semantik yükü Qazanın dilindən verilmiş başqa parçalarla səsləşir:

Oğul, oğul, ay oğul
Qarşu yatan qara tağım yüksəgi oğul!
Güclü belim qüvvəti, canım oğul!
Qaraq ulu gözlərim aydını oğul!

Burla xatunun dilində “quluncuq” sözünün metaforik-poetik funksiya daşmasına, oğul mənasında işlənməsinə təsadüf olunur: Quluncuq kişi nəyüb belə keçdi. Quluncuq aldırmaşam, kişi nəyəyinmi? Burada “quluncuq” sözünün oğul mənasını ifadə edən metafora kimi işlənməsi mətnin semantik yükü kontekstində müəyyənləşir. Maraqlıdır ki, bu cür metaforalar yalnız Qazan xanın və onun xanımının – xanımlar xanımı Burla xatunun dili baxımından səciyyəvidir. Burla xatunun dilindən verilmiş başqa bir parçaya diqqət yetirək:

Dünlügi altın ban evimin qəbzisi oğul!
Qaza bənzər qızımın – gəlinimün çiçəgi oğul!
Oğul, oğul, ay oğul!
Toquz ay tar qamında götürdüyüm oğul!
On ay deyəndə dünyaya gətirdüyüm oğul!
Tolması beşikdə bələdüyüm oğul!

Bu misralar semantika baxımından “Quluncuq aldırmaşam, kişi nəyəyinmi?” misrası ilə eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, “quluncuq” sözü həmin misralardan doğan məntiqi nəticə kimi görünür. Bir cəhəti də qeyd etmək ki, Oğuz elinin ən böyük qəhrəmanı Qazan xanın və birinci xanımı Burla xatunun Uruz barədə dedikləri əzizləmə, oxşama çalırılı qulunum,

quluncuğum vahidləri təkcə bir ailənin yox. bütövlükdə Oğuz cəmiyyətini
səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir.

At qardaşdır. "Kitab"ın hər bir boyunda, xüsusən də "Baybörənin oğlu
Bamsı Beyrək boy"unda at yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, Beyrək Boz
ayğırın alınıq açıq meydanlara, gözələrini gecə çırağına, yalını yumşaq ipəyə,
qulaqlarını iki qoşa qardaşa bənzətməklə kifayətlənmiş, onu qardaşından və
yoldaşından artıq hesab edir, köksünü qucaqlayır, iki gözündən öpür.
Açuq-açuq meydana bənzər səniş alıncuğu.

Eki şəbcirəyə bənzər səniş gözcigəziş,
Əbrişimə bənzər səniş yalıcığış.
İki qoşa qartaşa bənzər səniş qulacığış.
Əri muradına yetirər səniş arxacığış.
At diməzəm sağa qartaş deyərəm,
Qartaşından yeg!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşından yeg! – dedi.

At başını yuqan tutdı, bir qulağın qaldırdı, Beyrəyə qarşu gəldi. Beyrək at
köksin qucaqladı. İki gözün öpdü. Sıçradı bindi...

"Kitab"da qardaşın qardaşa münasibəti təsvir olunan sintaktik bütövlər
təkcə formasına deyil, həm də semantikasına görə yuxarıdakı parça ilə
səsləşir:

Ağzıq için öləyim, qardaş!
Dilün için öləyim, qardaş!
Ənmi öldün, yigitimi öldün, qardaş!
Qarıblığa qardaşın istəyi sənmi gəldi qardaş?

Müqayisə və qarşılaşdırmalar belə bir fikri reallaşdırır: Atın qardaşdan
üstün tutulması metaforik-poetik şəkildə ifadə olunmuşdur (At diməzəm sağa
qartaş deyərəm, Qartaşından yeg!). Yeri gəlmişkən, "qulunum oğul"
müraciəti ilə "At diməzəm sağa qartaş deyərəm" cümləsini insan və at
münasibətləri kontekstində modelləşdirdikdə belə bir nəticə alınır: oğul
(insan) = qulun (at); at = qardaş (insan). Bu modellərdə tərəflərin yeri
dəyişdirilsə belə, nəticəyə təsir etmir. Əksinə, həmin münasibətlərin (insan və
at) vəhdətdə olması daha aydın görünür: qulun (at) = oğul (insan); qardaş
(insan)=at. Bu qarşılaşdırmanı ona görə təqdim edirik ki, qorqudşünaslıqda,
ümumən türk folklorşünaslığında atın qardaşdan üstün tutulmasından kifayət
qədər bəhs olunsada, atın oğuldan üstün tutulmasına öləri də olsa münasibət
bildirilməmişdir. Təqdim etdiyimiz nümunələrin semantik tutumu isə bütün
parametrlərinə görə atın oğuldan üstün tutulduğunu təsdiqləyir.

Türk epos təfəkkürünün ən gözəl, ən nadir inciləri sırasında duran
yuxarıdakı parçada Boz ayğırın təriflənməsi, onun qardaşdan artıq tutulması,
eyni zamanda onunla davranış mədəniyyəti son dərəcə poetik bir dillə
çatdırılır. Maraqlıdır ki, bu parçanın semantik yükü "Koroğlu" dastanında,
demək olar ki, eynilə saxlanılmışdır. Dəqiq desək, burada da at yüksək
dəyərləndirilir, qardaşa bərabər tutulur. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Koroğlu Qıratı yüksək qiymətləndirir: onu səksən min sərkərdədən,
səksən min ilxıdan, səksən min atdan, səksən min mahalardan, səksən min
kotandan ...üstün hesab edir.

Koroğlu atı igidin qardaşı kimi dəyərləndirir:

Yaz olanda dağa yollaş,
Yay olanda ifçin nallat,
Qış olanda məxmər çullat,
At iyidin qardaşdı...

Koroğlu da Beyrək kimi atla qardaş, yoldaş münasibəti saxlayır, davranış
mədəniyyəti nümayiş etdirir: ...Koroğlu irəli yeriyib qollarını doladı Qıratın
boynuna. Üzündən-gözündən öpüb, yalını-yalmanını tumarladı, ifçin
yəhərleyib töylədən çıxardı... Bu mətn Beyrəklə bağlı deyilmiş "Beyrək at
köksin qucaqladı", "İki gözün öpdü" tipli cümlələrin semantik yükü ilə birbaşa
bağlanır. "Koroğlu" eposundakı Qırat "Kitab"dakı Qonur at, Boz ayğır, Qara
ayğır kimi atların ümumiləşdirilmiş obrazıdır, İsmayıl Şıxlının yaratdığı at
obrazı, daha dəqiqi, "Qəmər" bu atların hamısının ümumiləşdirilmiş obrazı
kimi çıxış edir. Müəllifin "Dəli Kür" romanını oxuyanda Qəmər obrazının
necə ustalıqla yaradıldığını şahidi olursan, istər-istəməz Qazan xanın Qonur
atı, Beyrəyin Boz ayğırını, Koroğlunun Qıratı yada düşür. Cahandar ağa da
Qəmərə adi at kimi baxmır, onunla sanki bir insan kimi, dost kimi, qardaş
kimi davranır, ona nəvaziş göstərir, başını sinəsinə sıxıb gözünü oxşayır, ata
həddindən artıq ehtiram göstərir ki, bu da at kultunu xatırladır: "...Qəmər
sahibini görəndə başını tərpedib oxrandı və gözünü zilləyib sahibinin üzünə
baxdı. Sanki "bizi bu istidə niyə öldürürsən?" – demək istədi. Cahandar ağa
onun yalını sığalladı, boynunu qaşdı, başını sinəsinə sıxıb gözünü oxşadı. At
sahibinin nəvazişini duydu və nazlı gəlinlər kimi cılvalandı. Cahandar ağa az
qaldı Qəməri köksünə basıb üz-gözündən öpsün. Onların arasındakı ünsiyyət
bir heyvanla insan arasında olan dostluqdan daha çox iki sirdaşın, ağır gündə
bir-birinə kömək durub haraya çıxan iki adamın mehribanlığına bənzəyirdi".
Bu parçadakı ən kiçik detal belə Beyrək və Boz ayğır, eləcə də Koroğlu və
Qıratla bağlı təqdim etdiyimiz sintaktik bütövlərlə səsləşir. Sanki İ.Şıxlı
"Kitab" və "Koroğlu"dakı həmin parçaları daha təkmil, daha zəngin formada
oxucusuna çatdırır. Amma bu da var ki, İ.Şıxlı həmin mənbələrdən fərqli
olaraq, at və qəhrəman münasibətlərinin yalnız təsvirini verməklə kifayət-
lənmiş, həm də bu hadisələrin fəlsəfi əsaslarını, psixoloji momentlərini bir
tənqidçi kimi müəyyənləşdirməyə çalışır. Daha doğrusu, İ.Şıxlı yuxarıdakı
parçanın ilk hissəsində yazıçı, son hissəsində isə tənqidçi kimi görünür. Son
cümlədə işlənmiş insan, heyvan, ünsiyyət, münasibət, dostluq, mehribanlıq,
sirdaş və s. kimi sözlər daha çox tənqidi yazı daxilində psixoloji momentləri
ifadə edən detallar kimi çıxış edir ki, bu da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Qəmərin yalının, quyruğunun qırılması Cahandar ağa üçün ən böyük
dərdə çevrilir: "...Onlar bir daha sataşmışdılar, onu təhqir etmişdilər, onun
qüruruna toxunmuşdular. Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq.
Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi.
Onu diri gözlü qəbrə soxmaq, sinəsinə çal-çarpaz dağ çəkmək idi... Kişi lap
sarsıldı. Hiss etdi ki, hətta bacısının ölümü belə ona bu qədər ağır gəlməmişdi.
Arvadı Zərnigarin, oğlu Şamxalın kəsib getməsi də onu bu qədər
yandırmamışdı. Cahandar ağaya elə gəldi ki, ürəyi partlayır. Kişi hövlüdüdən

nəfəs belə ala bilmirdi...". Deməli, Cahandar ağa üçün Qəmər oğuldan, arvadın, bacıdan üstündür. Bu müstəvidə o, Qazan xan, Koroğlu kimi sələfləri ilə bir sırada durur.

Cahandar ağa Qəmər özünün qardaşı, sırdaşı, harayçısı, dardan çıxaranı bilir: "Cahandar ağa tufəngini dizinin üstünə qoyub donmuşdu. Tüstü-duman içində ata baxdı. İndi mən nə edim, Qəmər? Axı, sən mənim sırdaşım, dar günümə harayçım idin. Sən məni çox dardan çıxartmısan. Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı bir atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq, yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağımı yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolu dəyişməsin, Qəmər. Bir toyda, bir nişanda geri qalmamısan, hələ indiəcə cıdırlarda səni keçən olmayıb. Məni utandırmamısan, həmişə başımı uca eləmişən. Neçə dəfə mən sənə yazıb, "gözlərinə qurban, Qəmər, əlac sənə qalib demişəm". Sən quş kimi qanad açıb məni güllənin altından çıxartmısan. Mən səni özümə qardaş, sırdaş bilirdim. Qəmər, sən kişənəyəndə ürəyim dağa dönürdü. Şah qalxıb fırlananda elə bilirdim yeri, göyü mənə bağışlayırlar. Qəmər, indi mən nə edim, sənənin rüsvayçılığına necə dözm?" Bu parça ilə bağlı bəzi cəhətləri ümumiləşdirmək lazım gəlir: Nəsrli şeirin sintezindən yoxsulmuş, son dərəcə hədii-estetik dəyəərə malik olan bu parça müasir Azərbaycan nəsrinin ən gözəl nümunəsi kimi görünür; Bu parça atla bağlı qədim türk etnoqrafiyasının yeni formada təzahürüdür; At və qəhrəman münasibətlərinin ən əsas cəhətlərinin poetik şəkildə canlandırılması müşahidə olunur; "Dəli Kür" romanını Cahandar ağasız, Cahandar ağanı isə Qəmərsiz təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Bu mənada Cahandar ağa və Qəmər obrazları Beyrək və Boz aygır, Qazan xan və Qonur at, eləcə də Koroğlu və Qırat obrazları ilə bir sırada durur. At adı kimi məhz "qəmər" (Qəmər) apelyativinin seçilməsi təsadüfi deyil. Birincisi ona görə ki, İ.Şıxlının yaratdığı "Qəmər" obrazı gül suyu içən, badam yeyən, yelqanad olan, əfsanələşmiş "Qəmərday"la səsleşir. İkincisi, Y.V.Çəmənzəminlinin "İki od arasında" romanında işləmiş Qəmər zoonimi ilə eyni xətdə birləşir: O zaman Quba xanı Fətəlinin bir cüt məşhur atı vardı: birinin adı Qəmər, o birinin Şahbaz idi. Üçüncüsü, Qəmər at zoonimi ümumən folklorumuz baxımından səciyyəvidir; Bu parçada İ.Şıxlının şirin və zəngin dili sanki onun şəxsiyyəti ilə qovuşuq vəziyyətdədir; Nəhayət, Qəmər ilə bağlı təqdim etdiyimiz parça belə bir bayatını yada salır:

Əzizim, ozan ağlar,
Söz qoşub yazan ağlar.
Kəhar at vuruldu,
İnləyib ozan ağlar.

MİLLİ VARLIĞIMIZ MİLLİ DİLİMİZDƏN ASILIDIR

Adil BABAYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil komissiyasının üzvü

Millətin varlığı üçün bir çox amillər vardır: Vətən, mədəniyyət, adət-ənənə birliyi, psixoloji dünyabaxışı və s. Bunların heç biri milli varlıq üçün dili əvəz edə bilməz. Başqa amillərin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, "dil millətin tək nişanıdır" (Ö.F.Nemanzadə). Qaraçılın vətəni yoxdur. Amma onlar qaraçı dili əsasında öz mədəniyyətlərinin bütün elementlərini yaradıb yaşatmış, xalq kimi tarix səhnəsindən silinib getməmişlər. Millət özünün bütün azadlığını və milli hüquqlarını itirə bilər, dilini itirməzsə, yaşayacaqdır. Tarix göstərir ki, əsarət altına düşmüş heç bir xalq öz milli varlığının və dilinin məhv edilməsinə razı olmamışdır. Belə xalqlar siyasi istiqlalıyyət və dövlətdən məhrum olduqları halda belə ölüm-dürüm mübarizəsindən əl çəkməmiş, öz milli varlıq, milli mədəniyyət və ana dillərinin saxlanması və tərəqqisinə səy etmişlər. Beləliklə, ta qədim zamanlardan bəri ana dili, hər xalqın həyat və azadlıq mübarizəsində misilsiz bir silah olmuşdur. Digər tərəfdən, hər hansı bir xalqın dili onun fikri deməkdir. Xalqın ümumi ictimai-iqtisadi tərəqqisindən asılı olaraq onun şüuru, təfəkkürü nə dərəcədə isə, dili də o dərəcədə olur. Məsələn, öz inkişafının xüsusiyyətinə görə astronomiya elmi ilə məşğul olmayan bir xalqın dilində bu elmə aid məşhurlar axtarmaq əbəsdir. Yəni dil xalqın ümumi tarixi, həyat yolu ilə bağlı olaraq yaranır və bu yolun əsas xüsusiyyətlərini mütləq əks etdirir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil canlı tarixdir, mütləq xalqın həyat və tarixinin hərəkət və dəyişiklikləri ilə həssas surətdə əlaqədardır.

Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının çox qədim tarixi və mürəkkəb həyat yolu ilə bağlı olaraq meydana çıxmış, mühit və zamanın şəraitinə görə tərəqqi etmiş, dəyişmişdir. Yəni Azərbaycan dilinin tarixi də böyük Azərbaycan xalqının və müqəddəs Azərbaycan torpağının tarixi qədr qədimdir.

Həmişə böyük xalqlar özündən asılı olan xalqların dilini sıradan çıxarmaq istəmişlər. Buna dilçilikdə zorakı assimilyasiya – superstrat deyilir. Adətən, superstratın dərəcəsi iki faktordan asılıdır: a) hakim dilin aqressivliyi (bu gün cənubi Azərbaycanda fars dili kimi), b) məhkum dilin inkişaf etməsindən. Əgər hakim dil çox aqressivdirsə, məhkum dilin sıradan çıxmasına güclü təsir göstərir. Əksinə, məhkum dil güclü olduğu halda aşağıdan yuxarıya əks təsir – substrat meydana gəlir. Məsələn, Sovet dövründə bolşevizm siyasəti nəticəsində rus dili başqa dilləri sıxışdırırdı. Bütün böyük məclislərdən, iclas salonlarından dilimiz qovulmuşdu. Amma Azərbaycan dilinin monolit qrammatik qanunları və normaları rus dilinin bu hücumu qarşısında davam gətirib yaşamasını təmin etdi. Bu, o deməkdir ki, xalq öz dilini yaşatmaqla milli özünülüyünü qoruyub saxladı. Xalq öz adət-ənənəsini, milli düşüncəsini, ruhunu dilində yaşadır. Burada dil probleminə bir

dilçi həssaslığı ilə yanaşmağı bacaran ulu öndərimiz H.Əliyevin aşağıdakı sözləri yada düşür: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir... Hər bir xalq öz dili ilə yararır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".

Bax, mən də məhz bu məsələdən danışmaq istəyirəm. Necə ola bilər ki, savadlı adamlar, dilimizə sayğısızlıq göstərirlər? Buna heç cür yol vermək olmaz ki, məhz ali təhsilli adamlar dilimizə qənim kəsilənlər. Hər bir millətə olan sevgi ana dilindən başlanır. Bu gün Bakıya gələn xarici qonaq hansı ölkənin, hansı xalqın paytaxt şəhərində olduğunu müəyyən edə bilməz.

Hələ 2001 və 2002-ci illərdə ulu öndərimiz ana dilimizin qorunması, inkişaf etdirilməsi və tətbiqi ilə bağlı iki fərman imzalamışdı. Hər iki fərmanın yeddinci bəndi reklam-elan və tablolar haqqındadır. Orada deyilir ki, Azərbaycanda reklam-elan və tablolar Azərbaycanın dövlət dilində olmalıdır. Əgər xarici dildə reklam-elan və tablo yazılması zərurəti yaranarsa, onda Azərbaycan dilindən aşağıda və özü də ondan iki dəfə kiçik həcmdə yazılmalıdır. Bəs indi Bakıda vəziyyət necədir? Reklam-elan və tablolar yalnız xarici dildə yazılır: ingilis, fransız, italyan, rus və s. dillərdə yazılan reklam və tablolar oxuyub başa düşmək olmur. Bunları edənlər kimlərdir? Ana dilinə biganə olanlar! Belə adamlar haqqında Ö.F.Nemanzadə vaxtilə çox gözəl demişdi: "Mən ana dilini sevməyən adamın millətini və vətəni sevməsinə inanmıram". Bu, həqiqətən belədir. Deyək ki, biznesmen ana dilini bilmir. Çünki onu maraqlandıran biznesi və qazancıdır. Bəs dilimizin təbliğatçısı olan televiziya aparıcılarının hərəkətlərinə nə ad verək?

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinə az bələd olanlar və ya onu bilməyənlər dilimizin orfofonik gözəlliyini məhz televiziya diktorlarının və aparıcılarının nitqi ilə ölçürlər. Bəzən aparıcı elə sürətlə danışır ki, nitqində sintaqmlar seçilmir, cümlə bitmişlik intonasiyası ilə tamamlanmır. Hələ onu demirik ki, səsləri qulaqları "cıraqlayır". Bundan əlavə, KIV-dən özəl televiziya aparıcılarının nitqində bir sıra başqa qüsurlara, yanlışlıqlara rast gəlmək olur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Söz seçməkdə çətinlik çəkdiyərlər ləksik vahidləri yerində işlətmirlər. Məsələn, "Avtobus son dayanacağına – 20 yanvar stansiyasına gələnə qədər düz 45 dəqiqə xələlədi" (yaqın ki, "vaxt sərf etdi" kimi başa düşməliyik).

2. Alınma sözlərə qarşı güclü meyl. Bu çoxumuzun psixologiyasında özünə yer tutub ki, əgər nitqində xarici söz işlətsən sənə "savadlıdır" deyirlər. Doğrudur, dilə müntəzəm şəkildə yeni sözlər daxil olur. Təkcə ölü dillər başqasından söz almaz. Amma bunun da ekstralinqvistik cəhətləri vardır. Əgər öz dilimizdə mahiyyəti ifadə edən söz varsa, onun əvəzinə başqa dildən söz almaq olmaz. Dildə olmayan söz təfəkkürdə olmayan anlayışla, həyatda olmayan əşya ilə birlikdə keçərsə, onda dili zənginləşdirir. Məsələn, "investisiya", "aqrolizinq", "ipoteka krediti" bu kimi sözlər son vaxtlar dilimizə keçərək yeni anlayışlar gətirmişdir.

Amma elə sözlər də vardır ki, dilimizə lüzumsuz olaraq gətirilir. Dilçilərin və dilin təmizliyi keşiyində duran adamların təəccübünə (hətta qəzəbinə) səbəb olan budur ki, bəzən feillərimizə qarşı müharibə elan edirlər. Bəllidir ki, dilin sabitliyini təmin edən əsas nitq hissəsi feldir. Feillər bir dildən başqa dila keçmir. Hətta Sovet dövründə nə qədər zorakı assimilyasiya olsa da, dilimizə birçün fel gəlmədi. Amma indi müstəqillik illərində, dilimizin rəsmi dövlət dili elan edildiyi vaxt (konstitusiyamızın 21-ci maddəsinə əsasən) özəl televiziya aparıcıları bəzi

feillərimizə qarşı açıq müharibə elan etmişlər. Bunu *başlamaq*, *başlatmaq*, *başlatmaq*, *kəçürmək* və s. kimi feillərimizin lüzumsuz əlləməlik ifadə edən söz birləşmələri ilə əvəz edilməsində görə bilərik. Məsələn, "üküntü işlərinə start verildi" (başlandı əvəzinə). Demək olar ki, "başlamaq" sözü hər yerdə yerli-yersiz işlədilan *start vermək* söz birləşməsi ilə əvəz edilir.

"Start" idman aləmində termin kimi bir sıra sözlərlə birləşmə əməli gətirir: *start xətti*, *start vermək*, *start fiti*, *start işarəsi* və s. termin kimi işlətmək olar. Amma hər yerdə o, başlamaq sözünü əvəz edə bilməz. Bu yolverilməzdir!

Eyni sözü "kəçürmək" feli haqqında da demək olar. Onu yerli-yersiz olaraq "evokuasiya etmək" birləşməsi ilə əvəzləmək yolverilməzdir. *Evokuasiya* sözü də fəvqəladə hallar mövzusunda yazılan elmi əsərlərdə termin kimi işlədila bilər. Amma – "Salyanda Kür çayı daşmışdı, adamlar evlərindən evokuasiya edildilər" və ya "Ə.M.Əfəndiyev adına xəstəxanada hadisə oldu, xəstələr aparıcılar evokuasiya edildilər" və s. kimi cümlələrdə ümumişlək söz olan "kəçürüldü" işlənməli idi.

3. Bəzən sözün mənasını başa düşmədiklərinə cümləni düzgün qura bilmirlər. Məsələn, *Hərərət* sözü ərəb dilindən dilimizə keçmiş "istilik" deməkdir. Televiziya aparıcıları isə onu belə işlədirlər: "Sabah mərkəzi aran rayonlarında havanın hərərəti mənfii 10 dərəcə təşkil edəcək". Bu cümlədə iki səhvə yol verilir: əvvəllən, *hərərət* və *şaxta* antonim sözlər olduğu üçün biri-birinin atributu ola bilməz. İkinci, *hərərət* təşkil etməz. Bu mövzudan danışanda aparıcılar yerli-yersiz *şərət* sözünü aludəçiliklə işlədirlər. Məsələn, "Hava beş dərəcə isti təşkil edəcək". Bunun əvəzində "Hava beş dərəcə isti olacaq" demək lazımdır.

4. Sözlərin representativ funksiyasından düzgün istifadə edilmir. Yəni sözlərin ilkin – əsil mənasına əhəmiyyət verilmir. Məsələn, "imza atmaq" birləşməsi həm mənfii, həm də müsbət anlamda tez-tez və yersiz işlədilir. Budur, aparıcı deyir: "21 yaşlı evli gənc dördüncü dəfə oğurluq edərək yeni cinayətə imza atdı" (yəni cinayət törətdi).

5. Bəzən reklamçılar reklam etdikləri fikri elə şəkildə ifadə edirlər ki, onu heç kəs başa düşmür. Məsələn, "Milla" südünü reklam edərkən deyirlər: "Milla – ən yaxşısı ilə paylaş". Bu cümlənin mənası-məzmunu kimə aydın olur? Paylaşmaq felin qarşılıq müştərək formasındadır. Amma indiyədək dilimizdə belə söz işlənməyib. Bu, Türkiyə türkcəsinə lüzumsuz aludəlikdən irəli gəlir. Və yaxud: "Baxmağa doymadığınız... Həziran gecəsi". Necə yeni baxmağa doymadığınız? Bəllidir ki, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında yönüklük və yerlik, çıxışlıq hallarda fərqlər var.

Biz deyirik: Səndən soruşuram.

Onlar deyir: Sənə soruyuram.

Ana dili qanunlarına əməl etmək hamının borcudur. Bunun bir yolu vardır: Özəl televiziya aparıcılarının qanunlarına əməl etmək üçün aparıcıları tanışlığa görə deyil, onların dilbilmə qabiliyyətinə görə seçməlidir.

Ali məktəblərimizin hamısında nitq mədəniyyəti fənni tədris edilməlidir. Çünki nitqi qüsurlu olan adamlar dilimizin gözəlliyinə xələl gətirirlər.

SÖZÜN FORMA VƏ MƏZMUNUNU DƏYİŞƏN MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ YERİ

Sərdar ZEYNAL,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan dili qrammatik quruluşu və istifadə olunan qrammatik vasitələrin müxtəlifliyinə görə digər dillərdən fərqlənir. Bu dildə yeni mənalı sözlərin yaranması, cümləni əmələ gətirən sözlərin biri-birinə bağlanması və digər kateqoriyaların dildə ifadəsi şəkilçilər hesabına başa gəlir. Aqlütinativ (iltisafı) dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dili başqa dillərdən, əsasən, söz köklərinə şəkilçilərin artırılması xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Söz köklərinə şəkilçiləri artırmaqla müəyyən leksik mənanaya malik olan sözdən digər leksik mənanaya malik söz yaradılır, cümləni təşkil edən sözlər biri-birinə bağlanır və bitkin mənanaya malik sintaktik vahidə çevrilir. Azərbaycan dilinin qrammatikasının əsasını təşkil edən hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, inkarlıq və digər kateqoriyalar dildə şəkilçilər vasitəsilə öz əksini tapır. Azərbaycan dilində, əsasən, son şəkilçilərdən istifadə olunduğu üçün bu kateqoriyaları əmələ gətirən şəkilçilər sözlərin sonuna artırılaraq sözü bir formadan digər formaya salır və bunun sayəsində də insan öz təfəkkürünün məhsulu olan fikri cümlələr şəklində ortaya çıxarır.

Azərbaycanda dövlətin qayğısı hesabına nəşr olunan ilk dərsləklərdən başlayaraq bugünkü günə qədər nəşr olunan orta məktəb, eləcə də ali məktəb dərsləklərində şəkilçilərin izahına, onların növlərinə, xüsusiyyətlərinə aid ayrı-ayrı bölmələr, mövzular verilmiş və bu nəzəri məlumatların daxilində şəkilçilər hərtərəfli aydınlaşdırılmışdır. 1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzazadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan «Rəhbəri sərif» dərsliyində şəkilçilər haqqında ayrıca olaraq danışılmamışdır. Ancaq nitq hissələri aydınlaşdırılarkən şəkilçilər haqqında da dolayısı yolla məlumat verilmişdir. Məsələn, «Sifət» bəhsində qeyd olunur ki, «Sifətlər iki qismdir. Bir qismi «Sifəti qiyasiyyə», digər qismi «sifəti səmiiyyə»dir. Sifəti-qiyasiyyə bir qayda ilə əmələ gətirilən sifətlərdir. Məsələn: qüvvətli insan. Burada «qüvvət»in axırına bir «li» gəlmək ilə sifət olmuşdur» (1,21).

Rəsmi dövlət qərarı ilə nəşr olunan və ilk rəsmi dərslək kimi qəbul etdiyimiz «Türkcə sərif-nəhv»də (1924) şəkilçilərin izahı ilə bağlı ayrıca bölmə verilməmiş də, nitq hissələri izah olunduqca, həmin nitq hissələrinin quruluşca növləri də araşdırılır. Həmin nitq hissələrinin həm bir sözdən, həm iki sözün birləşməsindən ibarət olduğu, «həzən də isimlər və fellərin maddəyə əsliyələri nəhayətlərinə (fel əsaslarının sonuna. – S.Z.) bir ədat (şəkilçi. – S.Z.) və ya lahiqə (əlavə. – S.Z.) əlavəsiylə» (2, 25-26) düzəldiyi göstərilir. Bu dərsləkdə nitq hissələrinin quruluşca üç növü konkret olaraq göstərilmiş də, izahlardan aydın olur ki, nitq hissələrinin bəziləri quruluşca üç cürdür. Burada sözlərin sonuna artırılaraq onların forma, yaxud mənasını dəyişən hissəsi «ədat» və ya lahiqə adlandırılır. Məsələn, cəm isimlər haqqında verilən elmi izahda deyilir: «İsmi xaslara (xüsusi isimlərə – S.Z.) cəm ədatı olan «lar-lər» icab etdiyi təhtiyac olduğu. – S.Z.) zaman əlavə oluna bilər» (2,13). 1925-ci ildə nəşr edilən «Sərif və nəhv» dərsliyində də bu fikir təkrar olunaraq göstərilir ki, «İsmi cəm etmək üçün axırına «lar-lər» gətirilir» (3,10).

Bu dərsləkdə də sözlərin sonuna artırılaraq onların forma, yaxud məzmunlarını dəyişən hissəcik «ədat» adlandırılır. «Ədat» 1924-cü ildə nəşr edilən dərsləklərdə kəlmə (nitq hissəsi – S.Z.) adlandırılma da, sözlərin axırına artırılaraq onların məna və formasını dəyişən hissəciklər də ədatların sırasına daxil edilir. Ədatların nə olduğunu şagirdə başa salmaq üçün «Məktəbdən evə gəldim, evdə oturdum» (3,56) cümləsi nümunə verilir və bu cümləni təşkil edən sözlərin tərkibindəki (məktəb)dən (ev)ə və (ev)də, hissəcikləri ədat adlandırılır. Bəli, bu gün də şəkli formasında sözlərin sonuna qoşulan ədatların olduğunu (mi?) nəzərə alaraq onların şəkli ilə ədatı bir-birinə qarışdırmalarına bəraət qazandırmaq olar. Lakin bu qarışıqlıq 1930-cu ildə B.Çobanzadə və F. Ağazadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan «Türk qrameri» dərsliyində aradan qaldırılır. Həmin dərsliyin ən geniş hissəsi olan «Şəkilyyət – morfoloji» bölməsi «Damarlar və şəkilçilər» (səh 46) mövzusu ilə başlayır. Burada şəkli (iltisafı) dillərin şəkilsiz (kəksözlü) dillərdən fərqi onların sonuna şəkilçilərin artırılması ilə ölçülür və göstərilir ki, «Damarın (kökün. – S.Z.) şəkli ilə birlikdəki halına o sözün şəkli deyilir» (4,57) Burada şəkilçilərin sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında gəldiyi göstərilir. Buna görə də şəkilçilər «baş şəkilçi» (prefixe), «orta şəkilçi» (infixe) və son şəkilçi (suffixe) adı altında üç yerə ayrılır, türk-tatar dillərində isə yalnız son şəkilçilərdən istifadə olunduğu qeyd edilir. Eyni zamanda sözlərin sonuna qoşularaq onların mənasını dəyişib – dəyişməsinə görə şəkilçilər iki növə ayrılır:

1. «Sözyapıcı şəkilçilər» (sözdüzəldici. – S.Z.) 2. «Sözdəyişdirici şəkilçilər».

Bu bölgüyə daxil olan şəkilçilər dildəki vəzifələrinə görə, eyni zamanda, «sərifi şəkilçilər» və «nəhvi şəkilçilər» adı ilə də qruplara bölünür. Şəkilçilər izah edilərək aydınlaşdırıldıqdan sonra son nəticədə edilərək göstərilir ki, «Sözyapıcı şəkilçilər yapma damarlar təşkil edən, sözdəyişdiricilər isə sözləri bir-birinə bağlayan şəkilçilərdir». (4,59). 1924-1925-ci illərdə nəşr olunan orta məktəb dərsləklərində şəkilçilərlə bağlı ayrıca mövzu verilməmiş də, 1930-cu ildə nəşr olunan «Türk qrameri» dərsliyində şəkilçilərin izahına həddindən çox yer ayrılmışdır. 261 səhifədən ibarət dərsliyin 44 səhifəsi (56-100) yalnız şəkilçilərin izahına həsr edilmişdir. Şəkilçilər «sözyapıcı şəkilçilər» (səh. 62), «fel sözyapıcı şəkilçilər» (səh. 73), «cəmsizləşmiş şəkilçilər» (səh.80) (sözlərin tərkibindən ayrılmayan, tarixən şəkli olub, bu gün öz vəzifəsini itirənlər. – S.Z.) «Sözdəyişdirici şəkilçilər» (səh. 84) və «fel sözdəyişdirici şəkilçilər» (səh.96) başlıqları altında müxtəlif mövzular şəklində verilmişdir. Şəkilçilər haqqında bu qədər nəzəri məlumatların verilməsinə baxmayaraq, 1925-ci ildə nəşr edilən «Sərif-nəhv» dərsliyindən fərqli olaraq, həmin nəzəri materialın praktiki şəkildə şagirdlərə öyrədilməsi üçün heç bir tapşırıq verilməmişdir. Dərslək orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulsa da, eyni ilə ali məktəblər üçün hazırlanan dərsləklərin quruluşunda yazılmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərini orta məktəb, eləcə də ali məktəb dərsləklərinin nəşrində bir axtarış dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Çünki bu dövrdə nəşr olunan dərsləklərdə qrammatik ardıcılıq tez-tez dəyişdirilir, anlayışlara baxışlar müxtəlifləşir, qrammatik anlayışlara verilən tərif və izahlarla kəskin fərqlər özünü büruzə verir. Məsələn, 1930-cu ildə nəşr edilən «Türk qrameri» dərsliyində şəkilçilər haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz həcmdə məlumat verilsə də, dosent I.Həsənov və A.Şərifovun müəllifliyi ilə 1934-cü ildə nəşr olunan «Qrameri» dərsliyində şəkilçilər haqqında yalnız «Söz və onun quruluşu» (səh.10) bölməsində qıscacaq danışılmış, onların növləri haqqında heç bir fikir söylənilməmişdir. Yalnız bəzi şəkilçilərin sözlərin sonuna qoşularaq «yapma kök» (düzəltmə kök – əsas – S.Z.) əmələ gətirdiyi qeyd edilmişdir.

20-30-cu illərdə nəşr olunan dərsləklərdə şəkilçilərlə bağlı verilmiş mövzularla tanış olduqda görürük ki, orta məktəb dərsləklərində şəkilçilər kifayət qədər işıqlandırılma da, bu təşəbbüs ardıcıl olaraq davam etdirilməmiş, onların izahına bəzi dərsləklərdə həddindən çox, bəzi dərsləklərdə isə həddindən az yer verilmişdir.

YENİ NƏŞRLƏR

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"yə daxil olan bütün əsərləri – "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl" və "İskəndərnamə" poemaları Azərbaycan dilində ilk dəfə bir kitab şəklində nəşr olunmuşdur. AzərTAc xəbər verir ki, Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Gəncə şəhəri İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə hazırlanmış böyük formatlı nəşrdə toplanmış 5 poemanın hər birinə yazılan ön söz əsərlərin mahiyyətini dolğun ifadə edir.

Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev bu il "Prezident ovu" adlı əsəri ilə oxucuların görüşünə gəlib. "Qanun" nəşriyyatının buraxdığı bu əsərin qəhrəmanı Dronqo rəhbərlikdən çətin bir tapşırıq alır: yayılan məlumatlara görə, Latın Amerikasında fəaliyyət göstərən cinayətkar təşkilat şərti "X günü" adlı dəhşətli bir aksiya hazırlamaqdadır. Lakin təşkilatın harada yerləşdiyi və aksiyanın nə məqsəd güddüyü, onun nə vaxt və hansı ölkədə həyata keçiriləcəyi dəqiq bilinmir. Bu səbəbdən də Dronqo İnterpolun məxfi agentlərinin müşayiəti altında Riçard Saunders adıyla fəaliyyətə başlayır.

Natiq Rəsulzadə də oxucuların sevdikləri yazıçılardandır. Əsərləri dünyanın bir çox ölkələrində - Moskvada, Macarıstanda, Yuqoslaviyada, Polşada və başqa yerlərdə çap olunan, "İntihar edənin gündəliyi", "Gecə çaparı", "Məhəbbət ili", "Yağışlı bayram", "Quş çəkirəm" və b. kitabların, "Mələklərə inanmayın", "Yaşa, qızıl balıq", "Vahimə" və s. kino-ssenarilərin müəllifi Natiq Rəsulzadənin yeni – "Ev" povestlər ("Ev", "Atamın şəkilləri") və hekayələr ("Pəncərə", "Hifz et və bağışla", "Payız", "Xor adamı...") toplusu işıq üzü görmüşdür. Onu "Çənlibel" nəşriyyatı çapdan buraxmışdır.

Zakir Məmmədov. Bu ad çoxlarının zehində özünəməxsus şəkildə iz qoymuşdur. Bəziləri onu gözəl müəllim, cəfəkeş alim, bəziləri də səmimi insan, istəkli dost kimi yada salırlar. Ülkər Zakirqızı isə onu həm də müdrik, sevimli ata kimi xatırlayır. Bu, Ülkərin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbür üzvü Zakir Məmmədovun həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi "Yazaraq yaşayan alim" adlı kitabından da görünür. Kitab yenidən "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır.

Aydın Tağıyev tanınmış nasir, bir-birindən maraqlı hekayələr və publisistik yazıların müəllifidir. Keçən il onun "Uzaqlardan gələn karvan" adlı kitabı, "Şabran ölkə mətbuatında" kitabları işıq üzü görüb. Bu il isə yazıçının "Alma oğurlayan divlər", "Ömrümüzə yazılan gün" adlı iki kitabı və "Çanaqqala" adlı ictimai, ədəbi-bədii, publisistik toplusu həyata vəsiqə alıb.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vəqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Yusif SEYİDOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. **Faks:** 498-55-33.

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. **Uçot nəşr vərəqi** 5.

Şerti çap vərəqi 6,3. **Tiraj** 800.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi** 191.
Lisənziya V 236.

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas
nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.**

Çapa imzalanıb: 11.09.2012.

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.**

